

Eines de
memòria, 3

El record fet paraula

Memòria popular
del franquisme

Grup Historaula

El record fet paraula

Memòria popular del franquisme

Grup Historaula

Pròleg de Carme Molinero i Pere Ysàs

Relació del professorat i dels centres participants en el projecte

Milagros Banegas. IES Margarita Xirgu. L'Hospitalet de Llobregat.
Genona Biosca. IES Vila de Gràcia. Barcelona.
Tomàs Biosca. IES El Morell. El Morell.
Cèlia Cañellas. IES Ernest Lluch. Barcelona.
Carlota Falgueras. IES Lluís de Requesens. Molins de Rei.
José Fernández. IES F. Ferrer i Guàrdia. Sant Joan Despí.
Dolors Freixenet. IES Esteve Terrades. Cornellà de Llobregat.
Pilar Gómez. IES Bisbe Berenguer. L'Hospitalet de Llobregat.
Pau Martínez. Escola Intermunicipal del Penedès. Sant Sadurní d'Anoia.
Begoña Moratilla. IES Torre Roja. Viladecans.
M. Victòria Rubio. IES Bernat el Ferrer. Molins de Rei.
Elionor Sellés. IES F. Ferrer i Guàrdia. Sant Joan Despí.
Carmen Zafra. IES Torre Roja. Viladecans.

Primera edició: desembre de 2008

Disseny i maquetació: Victòria López

Fotografia de la coberta: Família Navarro Martínez. Cuevas de Almanzora, Almeria, 1963.

© dels textos: els autors respectius

© de les fotografies: els autors respectius

© d'aquesta edició:

Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació.

Direcció General de la Memòria Democràtica

Av. Diagonal, 409, 7a planta. 08008 Barcelona - Tel. 93 552 61 25 - Fax 93 552 61 30

Imprès a Liberdúplex

ISBN: 978-84-9766-300-7

Dipòsit legal:

Índex

Salutacions	7
Pròleg	11
Introducció	17
1. Records de guerra	19
2. Vam haver de marxar	27
3. Una repressió dura	33
4. Falangistes per força	39
5. L'Església del règim	43
6. Anys de fam i estraperlo	49
7. Des de petits, a treballar	57
8. Una nova vida a Catalunya	63
9. Una escola adoctrinadora	71
10. Una moral estricta	79
11. Jocs i festes populars	85
12. Resistència i canvis	91
Apèndix	101
1. La història oral com a eina didàctica	103
2. Seqüència didàctica	105
3. Temes per elaborar qüestionaris	107
4. Apunts sobre el franquisme	114
5. Cronologia	119
6. Bibliografia de consulta	122

*Als nois i noies que han participat en aquest treball
i a les seves famílies*

Es fa difícil d'entendre cada record, tal com es presenta en el pensament individual, si no es resitua en el pensament del grup corresponent perquè... La memòria d'un individu depèn de les idees i dels valors transmesos pel grup al qual es vincula. Són semblants als de la societat en general, ja que en procedeixen, però s'impregnen a poc a poc de la seva experiència particular.

Halbwachs (1925)

Salutacions

El record fet paraula. Memòria popular del franquisme és el tercer volum de la col·lecció «Eines de Memòria», fruit de la col·laboració entre els Departaments d'Educació i d'Interior, Relacions Institucionals i Participació a través de les respectives direccions generals d'Innovació i de la Memòria Democràtica. Mentre que el primer dels tres volums al·ludits, *Guerra Civil a Catalunya. Veus dels sense nom*, era una guia didàctica adreçada a abordar la Guerra Civil des del punt de vista de les persones que la van viure lluny del camp de batalla, i el segon, *Eines per a treballs de memòria oral*, era un treball adreçat als professors que treballen la història oral i a tothom qui, des dels centres d'estudis comarcals o locals, les entitats memorials, les administracions locals o les mateixes escoles, es plantegen la recerca i entrevista de testimonis, el que avui ens ocupa és el resultat del treball d'un grup de professores i professors de secundària i batxillerat que, sota el nom col·lectiu d'Historaula, han treballat conjuntament amb els seus alumnes la història des del testimoni de familiars o coneguts.

El llibre és, doncs, el resultat d'un treball acomplert. Si així ho voleu, una bona mostra de fins on es pot arribar amb una bona aplicació de les eines que comporta la recerca en història oral quan l'alumnat i el professorat s'hi senten concernits directament. L'Apèndix que acompanya el text que constitueix el corpus principal d'aquesta experiència és una breu reflexió didàctica sobre la manera de treballar i hi afegeix una perspectiva més general.

Estic convençuda que el llibre que teniu a les mans és un estímul magnífic per a qui ja ha decidit abordar la història oral a les classes de secundària, i un motiu per decidir-s'hi per a qui encara no s'ho ha plantejat. Perquè, com diuen les autores i els autors, «la seva participació [de l'alumnat] en tot aquest procés permet que esdevinguin conscients del context històric en què viuen, comprenent el passat des del present i, en definitiva, projectant aquest passat cap al futur». En resum, una aportació esplèndida a la formació de les i els estudiants de batxillerat i d'últim curs de secundària obligatòria per tal que comencin a adquirir i emprar unes eines que els han de permetre de relacionar la memòria personal i familiar amb el coneixement històric, i així començar a fer el camí que els ha de portar a ser ciutadanes i ciutadans crítics i participatius.

M. Jesús Bono i Lahoz
Directora general de la Memòria Democràtica

Em plau presentar-vos la publicació d'aquest tercer volum, *El record fet paraula. Memòria popular del franquisme* de la col·lecció «Eines de memòria», fruit del conveni de col·laboració entre el Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació i el Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya.

L'objectiu d'aquesta col·lecció és impulsar el treball dels valors democràtics a través del coneixement de la història més recent. Alhora també pretén implicar totes les persones que intervenen en la formació integral de l'alumnat més enllà de l'escola i procurar una coordinació amb la xarxa educativa del territori.

El record fet paraula. Memòria popular del franquisme és un material adreçat al professorat i a l'alumnat de l'educació secundària que recull diverses vivències de personatges anònims de la Guerra Civil i l'etapa franquista. Al final d'aquest llibre trobem una reflexió sobre la importància didàctica de la història oral com a estratègia per a l'ensenyament-aprenentatge de la història recent, en concret sobre els anys del franquisme. També ens facilita unes pautes metodològiques i uns apunts sobre aquesta etapa històrica.

Ens trobem davant d'un model d'aplicació didàctica de la història oral que contribueix a l'educació integral de l'alumnat, entesa com la unió entre l'adquisició de coneixements i l'assoliment dels valors de la ciutadania activa. Aquesta estratègia didàctica facilita que l'alumnat sigui subjecte actiu en la reconstrucció històrica de determinats moments del passat col·lectiu. En aquest cas, la pràctica de l'oralitat ha promogut la relació entre diverses generacions i ha permès que l'alumnat surti del seu entorn més immediat i connecti amb una realitat propera, però desconeguda. També ha facilitat que desenvolupi capacitats afectives i emocionals pel fet d'haver treballat en equip i haver-se relacionat amb persones d'altres edats trencant barreres intergeneracionals.

Aquesta pràctica també pretén despertar un major sentiment de pertinença al propi territori i al nucli familiar; així com establir una relació més rica i creativa entre l'alumnat i la història. En implicar-se en el propi procés d'aprenentatge, l'alumnat reconstrueix la realitat històrica com a pròpia i desenvolupa la capacitat de pensar-se com a ésser històric i de donar sentit al passat. També adquireix coneixements, habilitats i valors que més endavant podran formar part del seu bagatge personal i acadèmic; i de ben segur que es convertiran en ciutadans i ciutadanes més crítics i participatius en la societat.

Per acabar, vull recordar que l'educació per a la ciutadania activa és especialment important per a les generacions de joves que sempre han viscut en llibertat: conèixer la lluita per la democràcia de les generacions anteriors permet valorar el present des d'una nova perspectiva i contribueix a millorar-lo.

Joan Badia
Director general d'Innovació
Departament d'Educació
Generalitat de Catalunya

Pròleg

En la societat catalana i espanyola actual tots els majors de 50 anys han viscut en edat adulta sota la dictadura franquista i, per tant, tenen memòria personal d'aquest període essencial de la història del segle xx. Naturalment, atès que de la Guerra Civil ens separen setanta anys, avui són menys els ciutadans que poden aportar el seu testimoni sobre el primer franquisme que les persones amb experiència del denominat franquisme tardà, és a dir, de les dècades dels anys 1960 i 1970; però, tot i així, encara són molts.

La recerca sobre l'època franquista ha tingut un desenvolupament molt considerable d'ençà dels anys vuitanta, no solament des de la perspectiva del volum d'investigacions —la qual cosa no era difícil atesa la migradesa anterior— sinó també des de la perspectiva de la diversitat d'objectes d'estudi i de la qualitat científica de bona part d'aquesta recerca. I cal constatar que, per a tot un seguit de temàtiques, i des del primer moment, una documentació fonamental per poder analitzar el franquisme ha estat l'oral, una font extraordinàriament valuosa i absolutament indispensable per estudiar, entre d'altres qüestions rellevants, la vida quotidiana entesa en el sentit més ampli.

D'altra banda, l'ús de les fonts orals ha esdevingut també una estratègia didàctica amb resultats molt positius, com podrà comprovar el lector d'aquest llibre. La font oral permet fer real, fer presents, esdeveniments del passat. Qualsevol professor ha constatat que, quan qui parla és un testimoni, el receptor participa d'una experiència que li provoca sentiments, perquè, certament, els testimonis són història viva, són humanitat feta història i això els converteix en un vehicle fonamental de transmissió de coneixements.

Els testimonis han permès constatar amb gran nitidesa que no hi ha mai una única memòria, tampoc sobre la dictadura franquista i la Guerra Civil. El pols actual entorn de la *memòria* s'explica —tot i que només en part— perquè el que sovint s'anomena *memòria col·lectiva* ve a ser allò que socialment es considera rellevant de la Història. És a dir, la memòria col·lectiva pressuposa una selecció dels fets del passat que han contribuït a generar una determinada explicació històrica —d'aquí ve la seva força— i, doncs, no és la suma de memòries individuals. La memòria personal és, òbviament, singular, però es veu condicionada per la influència d'altres memòries, les de grups i col·lectius que s'han conformat a partir d'identitats, valors, actituds i experiències compartides. En el cas espanyol, molt sovint, aquestes *memòries* pugnaven amb el discurs de les potents i permanents polítiques de la memòria desenvolupades des de les institucions de la dic-

tadura. Perquè la *memòria col·lectiva*, evidentment, compleix la seva funció fonamental quan s'integra en la memòria individual —en la consciència— de cadascú i condiona l'autopercepció de l'individu en la col·lectivitat i l'explicació que té de l'evolució de la societat globalment. Això afecta particularment les noves generacions, que no tenen experiència viscuda dels esdeveniments que apareixen com a fonamentals del nostre passat immediat. Factors com els que s'acaben d'esmentar fan aconsellable utilitzar l'expressió *memòria pública* en lloc de *memòria col·lectiva*, però el cert és que hi ha expressions que aconseguen autonomia en l'ús social del llenguatge.

La memòria *dividida* sobre la Guerra Civil i l'inici de la dictadura ens mostra amb claredat les diferències culturals, socials i polítiques —i fins i tot les fractures profundes— existents a la convulsa societat espanyola dels anys trenta. Tanmateix, memòria no és història i constatar aquesta memòria dividida no canvia ni els esdeveniments ni les interpretacions historiogràfiques ben fonamentades: la Guerra Civil va ser la conseqüència d'un cop d'estat fracassat, protagonitzat per una part de l'exèrcit amb l'ajut dels grups feixistes i feixistitzats i el suport o la ràpida adhesió de la major part de forces conservadores i de les classes propietàries. El cop d'estat va desfermar una onada de violència política allà on va fracassar, que es va desenvolupar a causa del col·lapse de les institucions republicanes i que es va anar contenint a mesura que aquestes van anar recuperant el control de l'ordre públic. Contràriament, la violència desencadenada pels sediciosos —i continuada amb intensitat pels governants del «Nuevo Estado» fins a mitjan dècada de 1940— havia estat prevista i considerada necessària per tal d'assolir els objectius pretesos: l'eliminació de l'antiEspanya i la creació d'un nou ordre nacionalista, antiliberal, anticomunista i totalitari. El patiment compartit als fronts i a les rereguardes franquista i republicana, i fins i tot la condició de víctima —que, des de final del segle xx, gairebé ha eclipsat altres identitats en les guerres i dictadures com ara la de combatent o la de lluitador— no modifica les profundes diferències entre els que van defensar la legalitat democràtica i els que volien destruir-la.

La memòria dividida apareix també molt nítidament en relació als anys de la postguerra, perquè profundament dividida va quedar la societat. D'una banda, l'Espanya dels vencedors, conformada per una part de la societat, molt més àmplia que la que a vegades avui es presenta, com si només fos habitada per Franco i quatre falangistes i terratinents. L'Espanya vencedora, l'«autèntica» segons el llenguatge franquista, agrupava gairebé tots els sectors conservadors i catòlics, la major part de les classes propietàries i sectors de les classes mitjanes i, fins i tot, de les classes populars. D'altra banda, l'Espanya vençuda era igualment molt extensa, tant políticament —republicans, liberals, socialistes, comunistes, llibertaris, nacionalistes subestatsals— com socialment —la major part de les classes populars i sectors significatius de les classes mitjanes.

Òbviament, l'Espanya vençuda va ser la que va patir la violència continuada —execucions, empresonaments, batallons de treballadors, depuracions laborals i professionals— i la coacció omnipresent per assegurar l'acceptació del Nou Ordre i, fins i tot, per forçar-ne l'adhesió, almenys formalment, perquè a l'Espanya Nacional tothom havia de ser nacionalsindicalista i nacionalcatòlic o, si més no, aparentar-ho. Els habitants de l'Espanya vençuda —però també alguns de la vencedora— van patir amb particular duresa les condicions de vida derivades de la política autàrquica i intervencionista del Nou Ordre franquista, és a dir, l'escassetat generalitzada de tota mena de béns, i especialment dels productes bàsics per a l'alimentació, i el mercat negre, generador de noves fortunes, així com la prepotència dels propietaris i la disciplina de caserna a les empreses; en resum, l'agudització extrema de les desigualtats socials i de la subordinació a les velles jerarquies socials i a les noves jerarquies polítiques.

La derrota, el 1945, dels aliats de Franco, la Itàlia de Mussolini i l'Alemanya hitleriana, va portar el règim espanyol a orquestrar una operació de canvi d'imatge que es va desplegar amb un discurs articulat entorn d'una negació i dues afirmacions. En primer lloc, la negació del feixisme: el règim encapçalat per Franco no havia estat mai feixista —es va repetir, tanmateix sense gaire èxit— i, a més, havia mantingut una escrupolosa neutralitat durant la Segona Guerra Mundial. I les afirmacions: el règim espanyol —que rebutjava ser una dictadura i es definia com una «*democràcia orgànica*», més autèntica que la liberal— era, sobretot, catòlic, com certificaven la jerarquia eclesiàstica espanyola —la que havia convertit la guerra en croada— i el Vaticà; i era anticomunista, ja que —afirmava— el comunisme havia intentat dominar Espanya i era, per tant, el responsable últim de la Guerra Civil. Aquesta necessitat de reafirmar i proclamar el caràcter catòlic del franquisme es va traduir en un reforçament del paper de l'Església Catòlica i de la seva pretensió d'imposar a tota la societat espanyola els seus dogmes i la seva moral, tant en la vida pública com en la privada. No s'hauria d'oblidar, però, que no tota la societat va viure aquesta pretensió com una imposició, d'altra banda només possible perquè tenia al darrere el poder de l'Estat. Per a la majoria de catòlics, s'estava materialitzant el model de societat que desitjaven, una societat on tothom hagués de seguir els dictats de l'Església.

En aquest context, la dictadura franquista va assolir un elevat grau de control sobre la societat. La majoria dels vençuts i dels «*desafectos*» es van recloure a la vida privada, en el silenci i en la passivitat, tret de minories militants, sobretot comunistes, llibertàries i socialistes. L'acceptació passiva, així com el rebuig passiu del franquisme, van ser actituds socialment molt esteses, empeses també per les necessitats extremes de la vida quotidiana, que exigia gairebé tots els esforços per assegurar la subsistència, i pel cansament, i fins i tot la desmoralització, després de les duríssimes experiències de la Guerra Civil. Tanmateix, el franquisme no va assolir plenament dos grans objectius que s'havia fixat: la desaparició de qualsevol

forma d'oposició i l'eradicació dels conflictes socials. Durant la dècada de 1940, el franquisme va haver de fer front a una important resistència armada que, si bé no va amenaçar mai l'estabilitat, va provocar-li notables problemes; d'altra banda, tot i que excepcionalment, es van manifestar algunes protestes socials de notable entitat que mostraven el fracàs relatiu de l'objectiu franquista d'acabar amb la *lluita de classes*.

La guerra freda i la política dels Estats Units van permetre al règim franquista superar les condemnes del període 1945-1947 i el relatiu aïllament imposat i incorporar-se, a la dècada de 1950, a les principals institucions internacionals. Però la incorporació a l'ONU a mitjan dècada va coincidir amb la crisi irreversible de l'economia autàrquica i, al mateix temps, amb un important episodi de conflictivitat obrera i amb l'aparició, per primera vegada després de la guerra, d'una dissidència estudiantil protagonitzada, almenys en part, per fills de vencedors de la guerra. A la crisi econòmica i al malestar social cal afegir-hi encara importants tensions al si del personal polític franquista, amb el creixent protagonisme dels denominats *tecnòcrates*.

Des de l'inici de la dècada de 1960, Espanya va viure un procés de transformacions econòmiques, socials i culturals de gran abast, en un context internacional de creixement econòmic intens i de canvis socials i culturals. Els testimonis ens parlen, efectivament, dels canvis extraordinaris que van afectar la vida quotidiana de bona part de la població. Molta gent va viure l'experiència de l'emigració des de municipis petits o mitjans a les ciutats en espectacular creixement, des d'àmplies zones rurals de l'Espanya central i meridional a les grans concentracions industrials i als nous nuclis en expansió; d'altra banda, un elevat nombre d'emigrants van sortir d'Espanya en direcció als països europeus més desenvolupats. Una part considerable de la població —no solament emigrants— va canviar també d'activitat laboral, passant de treballar en l'agricultura a fer-ho en la indústria i en determinats serveis. L'experiència d'aquests canvis va ser en general molt dura, però alhora existia una expectativa, materialitzada almenys parcialment, d'assolir millores significatives en les condicions de vida —algunes vinculades a l'extensió de la denominada *societat de consum*— i d'assegurar millors oportunitats futures per als més joves.

Els anys seixanta es van caracteritzar també per profunds canvis culturals, molts dels quals van ser afavorits per la major permeabilitat de les fronteres espanyoles a resultes de les mateixes exigències del creixement econòmic que els governs franquistes volien estimular. D'altra banda, l'evolució d'una part del món catòlic, en creixent distanciament del règim, i, sobretot, el Concili Vaticà II van facilitar el qüestionament del nacionalcatolicisme fins a portar-lo a la crisi oberta.

La dictadura es va esforçar, i un cert èxit va obtenir considerant la percepció d'alguns testimonis, a presentar el creixement econòmic i la millora de les condicions de vida com el resultat de la seva conducció política. Veus evidentment interessades van afirmar —i algunes han continuat fent-

ho— que el franquisme havia modernitzat definitivament la societat espanyola. La historiografia és aquí també poc benvolent amb la dictadura: el creixement experimentat per l'economia espanyola fins al 1973 va ser, essencialment, conseqüència del llarg cicle expansiu de l'economia internacional, especialment de les economies europees, que van absorbir una nombrosa mà d'obra generadora d'un important flux de divises, van realitzar quantioses inversions —acompanyades, a més, de tecnologia moderna—, motivades per l'existència de capitals disponibles i l'atractiu de la capacitat de creixement del mercat espanyol, i van aportar una autèntica onada de turistes, amb les divises corresponents, conseqüència de les millores en les condicions de vida que el creixement econòmic havia fet possible en països com França, Alemanya, Gran Bretanya, etc.

La millora general de les condicions de vida, i en particular de la capacitat de consum, més evident al final de la dècada de 1960, tot i que a costa de llargues jornades de treball mitjançant les «hores extraordinàries» i la pluriocupació, va ser contemplada per un sector de la classe política franquista com l'oportunitat per obtenir un major i més extens consentiment, de manera que el futur del règim quedés assegurat més enllà de la vida del «Caudillo». Un altre sector polític, però, pensava que això era insuficient i que calien algunes reformes per ampliar la participació política i, així, dotar les institucions del règim de més legitimitat. Les dues posicions —tecnòcrates i falangistes— van protagonitzar una dura confrontació, de la qual bona part de la població en va ser ignorant, però que va condicionar la trajectòria de la dictadura fins a mitjan anys setanta.

Però tant o més rellevant que les opaques divergències internes és que la dictadura es va trobar, al llarg de la dècada de 1960, i molt més encara des de 1970, davant el fet que paral·lelament al major benestar apareixia i s'estenia una conflictivitat social, impulsada per un renovat antifranquisme, que tenia com a forces principals el PCE i el PSUC, capaços de trencar de manera continuada l'ordre franquista, malgrat la violència repressiva emprada i el manteniment d'un formidable aparell coercitiu. Situats en aquests anys, molts testimonis ens parlen de vagues i manifestacions obreres, de la col·laboració —insòlita i irritant per al règim— entre catòlics i comunistes, de les protestes estudiantils, de les mobilitzacions veïnals i de moltes altres expressions de rebuig i d'oposició a la dictadura. Però novament trobem la memòria dividida; una part important de la societat va assistir passiva a la nova situació sense comprometre's en l'acció col·lectiva per conquerir la llibertat —fins i tot ignorant-la—, per por o per acomodació. I també cal tenir en compte que, contràriament a allò que avui de vegades sembla, durant els anys setanta continuava havent-hi franquistes, alguns fins i tot disposats a defensar amb totes les armes la victòria del 39, així com sectors més amplis conformes amb el règim.

El 20 de novembre de 1975 va morir Franco, però no la dictadura. Certament estava immersa en una profunda crisi, que la mort del Caudillo

agreujà. Però el franquisme conservava intacte l'aparell coercitiu i gaudia de suports socials significatius; tanmateix, la conflictivitat sociopolítica l'havia erosionat profundament. Així, durant l'any i mig transcorregut entre novembre de 1975 i juny de 1977, més que una nova etapa —denominada *transició*— es va desenvolupar la crisi final de la dictadura. Les eleccions del 15 de juny de 1977 van permetre que s'expressés la voluntat popular, però en els mesos anteriors el franquisme havia intentat la continuïtat, primer mitjançant un projecte de reformes d'abast limitat —el del govern Arias— i després amb un projecte més ambiciós i alhora indefinit, però lluny encara de plantejar-se no «reformar» el règim sinó «canviar» de règim. La mobilització popular i l'acció de l'oposició —que tanmateix no va aconseguir imposar el seu projecte de ruptura tal com havia estat pensat— va acabar forçant la celebració d'unes eleccions generals lliures. Pel juny de 1977 la democràcia no era encara una realitat, però sí que el franquisme començava a desaparèixer.

L'estudi a partir de les fonts orals dels anys finals del franquisme és un repte que la historiografia només recentment ha començat a abordar; de la mateixa manera, la utilització de la història oral a les aules ha de començar a ampliar la cronologia de l'estudi de la dictadura, i s'ha d'ocupar també de la dècada dels anys 70 i de l'experiència del canvi polític que va permetre, malgrat les limitacions i les insuficiències i per primera vegada en la història contemporània, la consolidació d'un règim democràtic a Espanya i de l'autogovern a Catalunya.

Carme Molinero i Pere Ysàs
Universitat Autònoma de Barcelona
Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (CEFID)

Introducció

L'any 2000 un grup de professors i professores de diversos instituts de Secundària ens vam constituir en equip de treball per posar en comú les nostres experiències d'aula sobre l'ús de les fonts orals en la reconstrucció del passat recent. El grup, que es va posar el nom d'*Historaula*, es va fixar dos objectius: d'una banda, crear un espai de reflexió i d'intercanvi de les pràctiques docents i, de l'altra, aprofundir en la metodologia de la història oral com a estratègia didàctica valuosa per a l'ensenyament-aprenentatge de la història propera del nostre país.

Des dels inicis, *Historaula* va tenir el suport del Departament de Fonts Orals de l'Arxiu Històric de la ciutat de Barcelona i de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona. Darrerament, la majoria dels nostres centres participen en els Projectes d'Innovació Educativa del Departament d'Educació (2005-2007) que compten amb l'aixopluc del Memorial Democràtic, fruit d'un conveni de col·laboració entre ambdues institucions.

Durant aquest període de temps, *Historaula* ha comptat amb la participació estable de catorze professors i professores, ha implicat centenars d'alumnes de diferents nivells de secundària i de batxillerat i, l'any 2003, va rebre el Primer Premi Leandre Colomer de l'Ensenyament de la Història de Catalunya.

La bona acollida de la proposta entre l'alumnat i la receptivitat dels seus informadors ens han empès a elaborar aquesta petita publicació, que recull una panoràmica impressionista de les vivències de diversos personatges a partir de les seves pròpies paraules. Experiències anònimes que també han estat protagonistes de la història recent.

Els nois i noies dels nostres centres han fet les entrevistes als casals d'avis, associacions de veïns o en el seu entorn més immediat. Això ens ha permès de posar en pràctica una forma d'accés al coneixement que contribueix a reconstruir històries de família, aporta informacions sobre esdeveniments i posa en relleu aspectes de la vida quotidiana de gent comuna que sovint passen desapercebuts.

La incorporació de material visual dels testimonis ha servit per desvetllar records i establir un diàleg profitós al voltant de cada una de les imatges. D'aquesta manera, els escenaris del passat més immediat, immortalitzats en múltiples fotografies familiars, han pres vida amb l'ajut de les paraules dels protagonistes i s'han convertit en una font documental de gran interès.

Malgrat que la subjectivitat ofereix una realitat parcial on apareixen algunes alteracions cronològiques, les diferents històries revelen una vivència emotiva d'allò que els entrevistats han volgut transmetre a qui els escoltava. El respecte per la llengua materna ha donat lloc a converses que s'han desenvolupat tant en català com en castellà i aquesta pluralitat ha quedat reflectida en els fragments que s'han recollit al text.

Bona part dels instituts participants s'ubiquen a l'entorn de Barcelona i la seva àrea metropolitana, especialment el Baix Llobregat, la qual cosa condiciona l'univers dels testimonis. La seva perspectiva està marcada per les dificultats que varen patir les classes populars, amb un pes molt significatiu de biografies que transcorregueren fora de Catalunya fins que es produïren les gran onades immigratòries.

Aquesta publicació no és cap llibre de text. El relat està construït encadenant els fragments seleccionats. El contingut il·lustra sobre la importància d'allò quotidià en la vida de la gent, sotmesa a processos d'evolució personal i familiar que discorren en paral·lel a les transformacions del país.

Al final del llibre s'ha incorporat una reflexió sobre el valor didàctic de la història oral, unes pautes metodològiques i uns breus apunts sobre l'etapa franquista per treballar amb alumnat de secundària obligatòria, i una bibliografia de consulta útil per a treballs de recerca del batxillerat.

Desitgem que aquest treball, fruit de la feina feta amb entusiasme pel nostre alumnat i de les aportacions dels homes i les dones que han ofert el seu testimoniatge, contribueixi a documentar la vida sota el franquisme i permeti a tots els lectors entendre millor com s'ha arribat a l'actualitat.

Grup Historaula

Associació de professores i professors per a la història oral a l'aula

1. Records de guerra

«Aquí, deuria tenir uns vint anys, suposo que era cap a l'any 1951. Havíem anat a Barbastro, i un amic ens va fer aquesta fotografia. Era una placa en honor als caiguts durant la guerra civil. Només hi havia els noms dels morts del bàndol nacional. Hi posava "A los Caídos por Dios y por España". No teníem gaire informació sobre el que havia passat.»

Ricard Abelló

Barbastro, 1951

L'acció militar colpista contra el govern de la Segona República el 17 de juliol de 1936 va confirmar la divisió que hi havia en la societat espanyola i va provocar una Guerra Civil que es va perllongar durant tres anys. En algunes zones, el pronunciament militar es va imposar a una reacció popular, que va adoptar un caràcter violent. Això va influir considerablement en l'autoritarisme repressiu dels sollevats per assegurar-se el domini del territori eliminant qualsevol possibilitat de rebel·lió.

La guerra va condicionar tots els aspectes de la vida política, social i econòmica del país i va alterar la vida quotidiana de la població. En molts indrets, les dificultats en la supervivència i la proximitat del front així com la repressió van escampar el terror en les dues rereguardes.

Un testimoni anònim (Berga, 1916) explica la confusió que la població va viure els primers dies. Els seus records són les vivències d'un jove de 20 anys:

Nosaltres érem gent de missa; érem de la Congregació Mariana i de la Federació de Joves Cristians de Catalunya. Per a ells, érem feixistes, i al ser de la CEDA ens deien espanyolistes. Però d'espanyolistes no en teníem res. A Berga, dominaven les esquerres i el partit que tallava el bacallà era Esquerra Republicana.

El 18 de juliol era dissabte i ballàvem sardanes a la plaça de la Creu. Hi havia molta confusió, tothom estava pendent de la ràdio i ningú no sabia què havia passat. Però se sabia que havia passat una cosa molt sèria. Al vespre, ja se sentien els mítings que feien els socialistes i els comunistes... i allò va fer agafar por a tothom. A la matinada vaig sentir soroll i em vaig aixecar. Pujava gent amb armes pel Carrer Major. És clar, aquesta gent ja sabia pels seus partits els llocs que havien d'ocupar. L'endemà ja es va produir l'alçament a Barcelona.

I llavors, la nostra vida va canviar molt... Només cremar, cremar, cremar estampes per si venia alguna revisió i resar el rosari a casa ben quietes, que no se sentís res. Hi va haver algun assassinat, vaig veure com treien els sants de Sant Joan, els trencaven, els carregaven en un camió i se'ls emportaven. Sort que es va poder amagar i salvar la Mare de Déu de Queralt.

Jo tenia un gran amic, amb qui el 18 de juliol encara ballàvem sardanes junts, però l'endemà ni ens miràvem. Només ens vàrem tornar a saludar quan ja feia anys que havia acabat la guerra.

A l'Espanya Nacional hi van anar molts companys meus. D'àngels res. Allà feien disbarats en nom de Déu i aquí en nom del dimoni, però disbarats, els mateixos. Això s'ha de dir perquè jo ho he viscut.

A la zona nacional es va proclamar l'estat de guerra i es va aplicar la llei marcial. El Codi de Justícia Militar establia les bases per a la repressió i els tribunals militars van començar a funcionar decretant penes de mort contra responsables sindicals i militars que pertanyien a partits polítics d'esquerres. Aquesta persecució es va estendre a altres persones considerades «desafectos» al nou règim.

En cada poble ocupat pels feixistes començaven les manifestacions de violència indiscriminada.

Justo (Guadix, Granada, 1927) recorda:

Cuando entraron los nacionales teníamos que escondernos porque los fascistas mataban, porque en el pueblo en el que vivía yo, hablando en plata, los socialistas o rojillos como les decían no mataron a ninguno de la parte de derechas pero ellos sí que mataron a muchísimos...

Felipe Mateo (Còrdova, 1919) insisteix sobre el rerefons social de la repressió:

Los nacionales entraron en mi pueblo, pero yo no estaba allí. Yo ya me había ido. Me contaron muchas cosas que no se pueden olvidar nunca, porque mataron a mucha gente sin culpa, inocentes. Y cuando volvimos al pueblo, nos contábamos. Pues fulano falta, mataron a ese, mataron al otro, contábamos los que quedaban. Te impresionaba cuando te decían: «a fulano lo han matado sin razones.» Porque cogían a veinte o treinta personas y decían «¡venga al camión!» y les fusilaban. Como eran de diferentes partidos [...] y no los mataban porque habían matado a alguien, todo eran odios personales, porque a lo mejor uno había reñido contigo o se había cabreado, y entonces te venían y te decían «¿qué pasa aquí?» y se lo llevaban para matarlo.

José García Delgado (Montilla, Còrdova) va viure la desaparició del seu pare:

Mataron a mucha gente por no tener sus ideas. Cuando llegaron al pueblo cogieron a mucha gente y los llevaron a la cárcel [...]. A mi padre lo cogieron y cuando fuimos a llevarle comida nos dijeron que se lo habían llevado a Córdoba y era mentira, lo habían fusilado aquella noche porque había intentado huir junto a dos personas más. Cuando fuimos allí tenían muchos muertos en montones preparados para echarles gasolina y prenderles fuego, estaban como los angelitos, descalzos y en cueros, todos igual. Después no se podía decir nada, teníamos el miedo metido en la sangre.

A la zona republicana es van desencadenar accions repressives contra els que eren considerats enemics del poble. Els «paseos» es dirigien contra

terratinents i cacics, empresaris, capellans i monges, membres de partits de dretes, monàrquics i catòlics, considerats tots i totes sota la denominació comuna de *feixistes*. Patrulles incontrolades es van dedicar al registre, saqueig, detenció i execució sumària de l'enemic polític.

Lucia Mañas (Ciudad Real, 1928) explica:

El que sí recuerdo era que estàvem en zona dels rojos. I a tots els rics o a qui fos que no els caigués bé, perquè no els havien donat feina o per enveja, se'ls emportaven al cementiri i deien «vamos a darle el paseillo» i allò volia dir que ja no tornaven. Pam, pam i llestos. Va ser horrible. Van morir moltes persones, famílies senceres. Cada nit que picaven a la porta el nostre pare ens feia pujar al pis de dalt i tenien molta por, perquè sempre hi havia algun dels petits que es trobava incòmode i plorava i la mare ens deia que silenci que si no pujarien i ens donarien quatre trets.

Era freqüent trobar a la vorera de les carreteres, als afores de pobles i ciutats, cadàvers d'executats sense procés judicial. Aquests fets van quedar gravats per sempre a la memòria dels infants.

Antonia Almagó (Màlaga, 1925) ho reviu:

Sacaban a la gente de sus casas, les ataban las manos con alambres punzantes, los llevaban hacia el cementerio, les apuntaban con una pistola, disparaban y los echaban a una fosa común. No he olvidado los gritos de una madre cuando sacaron de su casa a sus cuatro hijos y se los llevaron al cementerio. En todo el pueblo se escucharon los tiros. Por eso, al final de la guerra, recuerdo muchas mujeres con pañuelos negros en la cabeza. Llevaban luto por sus hijos, por sus maridos, por sus hermanos, por sus padres.

Adela García (Sevilla, 1924) encara avui té gravada aquesta imatge:

Yo tuve un tío en la guerra, aunque no murió, pero un día cuando el cielo se puso colorao al atardecer, me dijeron que era la sangre de los soldados que estaban en el frente y como yo tenía a mi tío allí, me puse a llorar y ... ¡madre mía!, iba para casa llorando y corriendo... que no podía parar, con 12 años... y un hombre me tuvo que llevar a casa.

La població va ser víctima dels bombardeigs. A les ciutats es refugiava a les estacions del metro, als refugis habilitats als soterranis dels edificis i als que es construïren amb l'esforç de veïns i veïnes. Sovint, la vida quotidiana es veia afectada per les alarmes que anunciaven l'atac imminent. A les zones rurals no era menys dramàtic. A tot arreu es va organitzar la defensa de la rereguarda.

Natividad González (Còrdova, 1935) diu:

Me acuerdo cuando venía la aviación allí, al pueblo, a bombardear. De tanto miedo que teníamos mi hermano me cogía y me llevaba a unos trigales y allí estábamos escondidos hasta que pasaban los aviones, y cuando venían otra vez, si no nos daba tiempo, nos metíamos debajo de las alcantarillas hasta que ya se iban todos los aviones. Había días que no podíamos ni salir de casa y nos teníamos que meter debajo de las camas hasta que paraban de pasar las balas silbando de un lado a otro. Pasábamos mucho miedo y eso es un recuerdo que nunca se olvida.

Juana Saura (Cartagena, 1925) va sentir els efectes de les bombes arran de pell:

Nos refugiábamos en una cueva que hicieron mis tíos y los vecinos. Había días en que todo el día era bombardeos y se oían los cañones que tiraban la artillería más los bombardeos de los aviones y nos metíamos allí en el refugio. Una vez una bomba cayó en la misma puerta.

Enriqueta Gallinat (Barcelona, 1909) recorda les ofensives aèries des del seu lloc de responsabilitat com a secretària de l'alcalde de Barcelona:

Hi havia una cosa que ens desmoralitzava molt, els bombardeigs. Des del despatx que donava a la plaça de Sant Jaume senties l'esclat de la bomba i jo havia d'estar pendent que em telefonessin dient on havia caigut per tal d'avisar els bombers i les ambulàncies... i allò veritablement et feia molt de mal. Molts de nosaltres crèiem que era millor anar al front que a la rereguarda perquè al front ja sabies que tenies l'enemic al davant i que t'havies de defensar amb el fusell. Però com podies defensar-te si estàs en una casa i et cau una bomba al damunt?

Maria Rosa Rovira (Barcelona, 1920) feia memòria des del seu barri barceloní:

Cap al final de la guerra, els carrers de Gràcia es tenyiren de llum blava; havien pintat de blau els fanals i les finestres de les cases perquè els avions es des-pistessin de la direcció on anaven. Quan era fosc i caminaves pel carrer, semblaves un fantasma. Quan sonaven les sirenes, jo no volia anar als refugis perquè m'hi sentia atrapada. Preferia quedar-me a casa sola amb el meu gos. De vegades havia anat a amagar-me al metro de Fontana; ens emportàvem un matalàs i ens hi quedàvem a dormir.

Les dones van tenir un paper molt actiu a la zona republicana, s'organitzaren i es revaloritzà el seu paper davant la societat com és el cas d'Enriqueta Gallinat (Barcelona, 1909):

Totes les dones ens vam ajuntar i vam crear la Unió de Dones de Catalunya, és igual que fóssim comunistes o socialistes o del partit que fóssim. Unes van anar al front, altres a reemplaçar els homes als tallers i a les fàbriques, altres allà... als col·legis. El desastre de la guerra va servir per anar acceptant el treball de les dones. Aleshores, com que els homes ens necessitaven perquè quedaven molts llocs buits... aleshores les dones teníem tots els avantatges, en el sentit que se'ns considerava... Se'ns considerava perquè venien allà a la Unió de Dones i ens deien... que per a la fàbrica tal, si poguéssiu enviar tantes dones.

La retirada republicana iniciava el canvi en la consideració de les dones i l'entrada dels nacionals desvetllà pors i recels davant la seva actuació.

Rosa Soler (Esparreguera, 1926) explica:

Molta por vam passar a les retirades, perquè baixaven els soldats, que era mala gent, i entraven a les cases i ho robaven tot i abusaven de les dones. Com que el meu pare era a la guerra, a casa meva érem tres dones soles, una tia, la meva mare i jo, venien a casa i trucaven a la porta i no obríem mai. No fèiem gens de soroll, com si no hi hagués ningú perquè feien molta por, aquella gent.

2. Vam haver de marxar

«Era l'any 1941 i estàvem al camp d'Argelers. Els alemanys havien ocupat França i els espanyols exiliats després de la guerra vam caure a les seves mans. Ens utilitzaven com a batalló de treball per condicionar vehicles de guerra i portar-los cap a Alemanya. Tots érem xofers i mecànics i vam decidir fer sabotatge fent malament la nostra feina. Ens van descobrir i ens van portar al camp d'Agde on quedàrem a disposició d'una organització alemanya que agafava mà d'obra presonera per fer murs a l'Atlàntic. Jo sóc el que està agenollat a la primera fila, el segon començant per la dreta, el que porta polaines i passamuntanyes.»

Lluís Martí Bielsa

Argelers, 1941

La derrota de l'exèrcit republicà va provocar la fugida no sols dels seus efectius, sinó també de gran part de la població civil que d'una manera o una altra estava compromesa amb la República. Mentre durava la guerra, dones, infants i vells van ser evacuats des de les zones ocupades pels nacionals i es refugiaren a Madrid, València i Catalunya, els bastions de la República. La solidaritat internacional també va col·laborar en l'acollida d'evacuats, sobretot infants orfes. Un cas singular va ser l'URSS, únic país que se solidaritzà amb la República de manera activa enviant armament i unitats militars. També es va oferir per acollir nens i nenes de pares republicans empresonats pels feixistes o que patien les dures condicions de la guerra per tal de protegir-los. Marxaren separant-se de la família cap a un país desconegut que en tindria cura i els donaria estudis i educació fins que s'acabés la guerra amb la promesa de tornar-los tan bon punt fossin derrotats els nacionals. Però la veritat va ser diferent, no sols per al nostre país sinó també per al destí de tot Europa. La República no va poder vèncer els sublevats, i l'esclat de la Segona Guerra Mundial, amb els atacs nazis i la tancada de fronteres, va impedir el retorn de totes aquelles criatures que van veure canviar la seva sort.

Teresa Alonso (Sant Sebastià, 1924) va ser una més del contingent anomenat *els nens de Rússia*, on va viure entre 1937 i 1956:

El meu pare fou fet presoner pels feixistes i la mare, la meva germana i jo ens vàrem instal·lar a Bilbao. Un dia ens van dir que hi hauria una expedició de nens cap a l'URSS i em preguntaren si hi volia anar. Vaig dir que sí, pensant que només seria cosa d'uns mesos, el temps que durés la guerra. La mare em va preparar la maleta i em van donar un cartró que havia de dur penjat al coll, tenia el número mil cinc-cents. Vam anar fins a Santurce en tren i allà em vaig embarcar en un vaixell que es deia *Havana* que ens va portar fins a França des d'on ens vam dirigir en un vaixell de càrrega cap a l'URSS, els nens espanyols i els educadors voluntaris de les Joventuts.

A Leningrad ens van fer una rebuda impressionant i ens van traslladar a escoles que ja tenien preparades. Vam passar una revisió mèdica, ens van treure tota la roba que portàvem i ens van donar uniformes blancs amb el mocador de pioners de color roig. El menjar era increïble.

Al cap d'uns dies ens van ficar en uns trens que ens dugueren a uns sanatoris de Crimea, a la vora del Mar Negre. Érem uns vuitanta nens i nenes, amb els nostres educadors i metges. Fèiem gimnàstica cada matí, apreníem cançons en rus, menjàvem molt i de tant en tant anàvem a nedar. Els educadors ens ensenyaven cançons espanyoles després de les classes. Així vàrem estar tres o quatre mesos... Quan els nazis van atacar la Unió Soviètica, tot va ser diferent.

En acabar la guerra, el fet d'haver viscut a la zona republicana ja era sospitós de la vinculació ideològica amb el bàndol vençut. És per això que onades d'homes i de dones, sense distinció d'edat, nens i nenes, carregats amb tot allò que els era possible transportar, inundaven les carreteres que connectaven amb la frontera francesa, i ocupaven els molls del litoral llevatí a l'espera dels vaixells que no sempre arribaven. La por a la repressió i l'esperança de trobar un país on poder recuperar la força i les il·lusions que la guerra havia estroncat els va empènyer cap a un exili forçós. La gran majoria arribaven a França, on van haver d'enfrontar-se amb una realitat molt més dura del que s'havien imaginat en ser confinats en camps de concentració. Des d'allà, alguns reprengueren un camí molt més llarg, cap a Anglaterra, Rússia o Amèrica (Mèxic, Veneçuela, Argentina), acollits per la solidaritat dels governs democràtics. Altres no van tenir tanta sort i la seva situació es va agreujar en esclatar la Segona Guerra Mundial i es van veure implicats de nou en un conflicte bèl·lic contra el feixisme.

Amadeu Navarrete (Barcelona, 1920) passà la frontera amb l'exèrcit vençut:

La retirada de Catalunya va ser molt aspre perquè va ser una retirada desordenada de «sálvese quien pueda», menjant quan tenies menjar i quan no... Entrar a la frontera francesa vol dir deixar totes les armes, registrar-te perquè no portessis cap eina i, llavors, cap al camp d'Argelers. Ens van posar dintre el camp i... ja us apanyareu!

Maria Salvo (1921, Callur, Saragossa) denuncia la poca solidaritat del govern i les autoritats franceses:

Al perdre la guerra, els meus pares i jo vam decidir fugir cap a França ja que la repressió era molt forta. Però al novembre del 39, els francesos ens van enganyar i ens van dir que aniríem a uns camps del sud on tindríem millor atenció. Amb camions ens van portar a Hendaia, on hi havia la Guàrdia Civil espanyola, i ens van obligar a travessar la frontera.

Lluís Martí Bielsa (Barcelona, 1922) explica les condicions de vida dins el camp de refugiats:

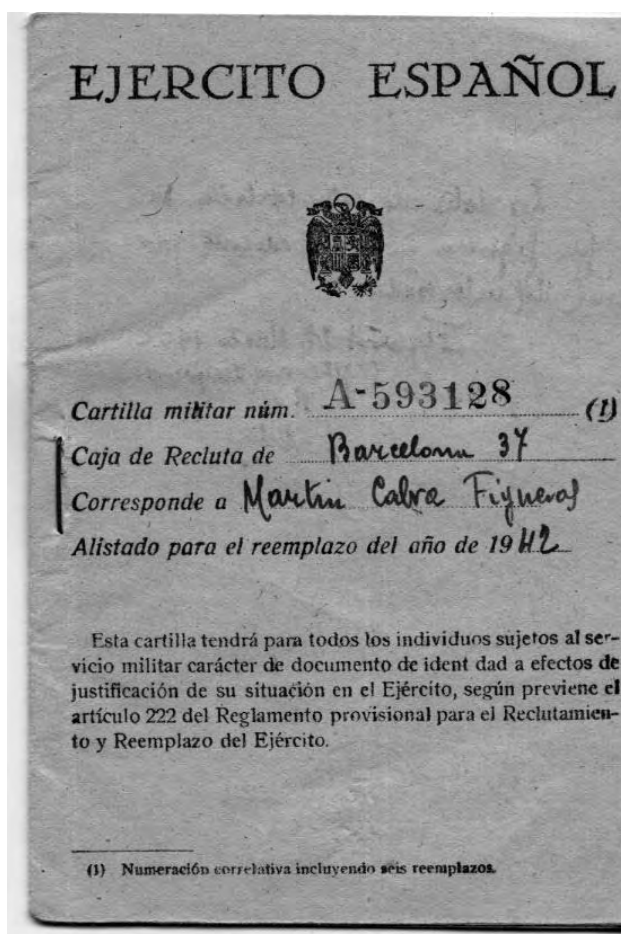
Pel febrer de 1939 vaig creuar la frontera francesa; tenia 17 anys. Només travessar-la, els gendarmes francesos ens van separar en dos grups: homes i nois, dones, nenes i nens petits, sense tenir en compte els lligams familiars. Ens van conduir al camp d'Argelers; era un tros de platja envoltat per tres bandes de filferro; l'altra era el mar. El sostre eren les estrelles i el llit, la sorra. Era febrer i feia molt de fred. El camp estava custodiat per senegalesos amb l'ordre de tirar a matar si algú intentava fugir. Menjar, no n'hi havia, aigua tampoc. Fins al tercer o quart dia no van començar a dur pa. El duïen en camions

i la gent s'amuntegava al voltant dels vehicles i des d'allà dalt el tiraven sobre la gent que, de vegades, només recollien engrunes... Quan feia mesos de l'inici de la reclusió, els francesos van instal·lar latrines, cosa d'agrair. La gent anava plena de polls i de sarna, cosa que dificultava la convivència. Si algun cop els francesos entraven al camp era per segrestar gent amb importants càrrecs polítics o militars que duïen a Cotlliure... Vaig tenir la immensa sort de trobar el meu pare al camp d'Argelers. Per casualitat vaig sentir que els gendarmes cridaven el seu nom i vaig córrer a retrobar-lo. Des d'aleshores vàrem estar junts i poc després ens van traslladar al camp d'Agde.

3. Una repressió dura

«En Martí va estar-hi tres anys, al servei, des dels 21 anys fins als 24, perquè li van fer anar durant el final de la Guerra Civil i després es va quedar un temps més, que també hi havia molta gent mobilitzada aquí. Quan el van llicenciar, li van donar aquesta llibreta. Amb ella cada any havia de passar per la guàrdia civil i li firmaven i havia de presentar-la junt amb el DNI per demostrar que havia complert amb els deures militars perquè l'agafessin a qualsevol feina i per a moltes altres coses com treure el carnet de conduir, el passaport...»

Rosa Soler

Figueras, Girona, 1952.

El final de la Guerra Civil no va significar la fi de la repressió que havia començat durant el conflicte. Oficialment, la nova Espanya inaugurava una etapa que havia de superar la situació anterior, però la realitat va ser molt diferent.

El règim franquista va continuar jutjant i condemnant els acusats de tota mena de delictes polítics a través dels tribunals militars mitjançant dues lleis: la «Ley de Responsabilidades Políticas» (1939) i la «Ley de la represión de la Masonería y el Comunismo» (1940).

Antonio García (Montilla, Còrdova, 1936) explica:

Mi abuelo era socialista y tenía un tío de las juventudes unificadas que fue a la guerra [...]. Después de la guerra, a mi tío lo fusilaron. Antes de matarlo mi tío me cogió en brazos y mi abuelo quiso abrazarlo pero el comandante de la Guardia Civil le dió una paliza de muerte.

Josep Maria (Las Palmas, 1934) va quedar orfe pel fet que el seu pare formava part de la policia republicana:

El meu pare va ser comandant de la Guàrdia d'Assalt... era molt perseguit... llavors vivíem a l'avinguda Gaudí i va venir la policia, el van agafar i hi va haver un tiroteig. Encara a l'escala es pot veure el senyal de les bales [...]. El van portar al Camp de la Bota i el van afusellar, això per ser republicà.

La repressió no es va limitar a les institucions i càrrecs més significats de la República, sinó que es va generalitzar i estendre pertot arreu. Persones anònimes i entitats de tota mena es van veure afectades. L'intent de control de la societat abraçà tots els àmbits de la vida, tant el públic com el privat.

La constant del franquisme va ser la desconfiança envers amplis sectors de la població, la vigilància i la condemna de tot allò que li era estrany, diferent.

Algunes persones no van ser ni jutjades com va ser el cas de la família de Justo (Guadix, Granada, 1927):

Cuando acabó la guerra mataron a muchos hombres que no hicieron nada, estuvieron en la guerra por las ideas, porque cada uno tiene sus ideas, pues eso teníamos nosotros. Y a mi padre y a mi hermano los cogieron, vinieron a las tres de la mañana y a mi padre me lo mataron y a mi pobrecico hermano, que le

decían Manuel, los mataron a los dos. De eso sí que me acuerdo yo, que lo vi como los bajaron de mi casa, los sacaron y ya no los vi más, y a mi madre la pelaron y le echaron aceite de ricino, esto se tiene que escribir.

Rafael (Còrdova, 1927) evoca la por i el silenci davant les execucions:

En un campo fusilaban a la gente en Córdoba y desde mi casa se escuchaban los gritos de la gente antes de morir: ¡Ay, mi madre!, ¡Viva la República!

Yo tenía 9 años y mi madre lloraba y me decía: no pasa nada, y cerraba las ventanas.

Les condemnes a mort es van multiplicar i les presons s'ompliren de gent. Carme Casas (Alcalà de Gurra, Osca, 1921) explica:

El meu marit va estar quatre anys condemnat a mort. Saps el que és viure al costat d'una carretera que toca al cementiri i sentir passar aquells camions que feien aquells clocs!, clocs!, clocs!, de pets del gasògen? I a la nit, no sabies si eren camions o eren tiros! T'aixecaves a mitja nit pensant: l'hauran afusellat avui?... Pensa que a les presons eren tants els condemnats a mort que els tenien en cel·les de cinc en cinc o de sis en sis i els treien a la nit. A mitja nit els treien a capella. Tenien preparats un capellà que els confessava, els donava la comunió; un notari, un advocat, els donava també consol, a més dels funcionaris de presons. Al matí, a punta d'alba, els treien en camions, els arreglaven a la paret del cementiri o a les tàpies d'on fos i una metralleta, ti!, ti!, ti!

Les tortures per tal d'obtenir confessions eren freqüents. El pare de Leocadia (Peñarroya, Còrdova, 1920) va morir a causa d'aquests maltractaments:

El tratamiento que se dio a los presos fue horroroso. Mi padre que estaba preso lo mataron de una paliza porque querían que declarara quién había sido comandante en la guerra. Mi padre no lo sabía porque no había ido a la guerra y aunque hubiese ido tampoco lo hubiese dicho porque era muy socialista. De la paliza que le dieron le dañaron un pulmón y siempre estuvo en la enfermería con las monjas. Como ya iba a morir, la madre superiora le dijo si quería ir a su casa para ver a sus hijos y a su mujer. Le dejaron venir a casa, duró seis o siete meses. Hubo muchísimas personas víctimas de la represión. Camiones enteros los iban a fusilar sin haber hecho nada, simplemente por haber luchado por la República.

La pèrdua de llibertat portà els vençuts a camps de concentració i el règim aprofità la seva força productiva en incorporar-los a batallons de treball. Amadeu Navarrete (Barcelona, 1920) explica la seva trajectòria:

Al camp d'Argelers hi havia una gran desorganització, per això tan aviat com es van organitzar expedicions per retornar jo m'hi vaig apuntar, però amb tanta mala sort que em va tocar el camp de concentració d'Aranda de Duero. Aquí ens tractaven fatal i passàvem molta gana. Jo havia de vendre tot el que tenia (samarretes, pantalons...) per comprar segells i sobres per enviar cartes.

Jesús (Molins de Rei, 1920) va estar en un batalló de treball:

Quan va acabar la guerra, m'era igual si guanyaven uns com altres, jo tenia 18 anys i només volia tornar cap a casa. Però em van enviar als batallons de treball fins als 23 anys. Les notícies eren censurades sempre per la justícia. Eren seleccionades a favor del franquisme i dels alemanys, però quan van perdre a Stalingrad no ho van poder callar.

La societat estava totalment sotmesa a les noves autoritats franquistes, que imposaven la seva força en connivència amb els cossos armats de l'Estat (la Guàrdia Civil i la Policia armada).

Florencio (Cáceres, 1924) va viure en carn pròpia aquesta funció repressora de la Guàrdia Civil:

En el pueblo había gente que no tenía pa dar de comer a sus hijos y se iban a recoger bellotas, porque allí se criaban muchos cerdos y había muchas bellotas. Si los cogía la Guardia Civil les cogían las bellotas y les pegaban una paliza. A algunos los metían en la cárcel, pero como en la cárcel del pueblo no podían estar más de veinticuatro horas, los llevaban a Cáceres. Y en Cáceres había un jefe de la provincia, que era jefe de Estado mayor y ése, cuando se enteraba de que habían metido en la cárcel a los del pueblo, cómo él era de allí, pues iba a la cárcel y hablaba con la autoridad y le decía: «Oiga, a esos que habéis metido en la cárcel echarlos a fuera, que esos no tienen que comer, que han ido a robar pa comer.» Y entonces los echaban a todos... Los guardias civiles no nos dejaban que estuviéramos hablando tres juntos, por si hablábamos algo de la guerra... y nos decían: «¡ustedes! ¿qué hacen ahí? ¡venga!»

La policia era present en el paisatge quotidià. Francesc (Barcelona, 1937) en parla:

Els grisos, els hi deien grisos perquè anaven de gris, els trobaves a tot arreu i, a més a més, hi havia policia de paisà, molta...

A Catalunya la repressió va perseguir qualsevol llibertat i signe identitari de caràcter nacional, que van ser totalment eliminats i prohibits.

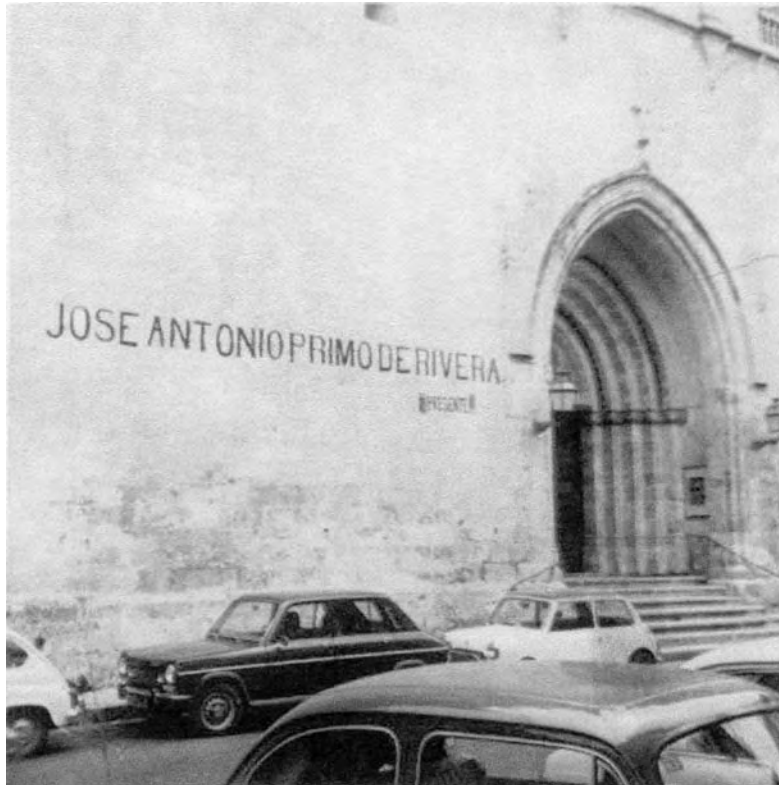
Joan (Sant Sadurní d'Anoia, 1921) recorda:

Ens van prohibir parlar en català, les revistes en català... ens ho van prohibir tot. Va ser endarrerir quaranta anys el país. Sense llibertat, sense res. Només ens ensenyaven castellà, i tothom va haver d'aprendre el castellà... l'any 64 i 65 les monges encara resaven el rosari en castellà... el català no s'aprenia.

4. Falangistes per força

«Recordo que vaig fer aquesta fotografia per demostrar la prepotència feixista. Era una ostentació per part dels falangistes col·locar "José Antonio Primo de Rivera, presente!" a la paret d'una catedral.»

Carles Mas

Ciutadella, 1970

En acabar la guerra, el règim divulgà el culte als líders, les imatges de José Antonio Primo de Rivera i del general Franco ocuparen un espai preeminent als llocs públics. Els símbols de Falange, el jou i les fletxes, s'estamparen a les parets dels carrers i presidiren els rètols d'entrada a cada municipi. La salutació amb el braç enlairat, pròpia també del feixisme italià, va ser obligatòria fins a l'any 1945 junt amb la retòrica «¡Saludo a Franco!» i «¡Arriba España!»

Aquestes manifestacions propagandístiques anaren acompanyades de la pressió per enquadrar tothom dins dels esquemes de les organitzacions del règim, el partit únic —FET I DE LAS JONS— i els sindicats verticals —«Organización Sindical Espanyola»— i les organitzacions de masses falangistes com la «Organización Juvenil Española i la Sección Femenina».

L'escassa importància que havia tingut la Falange abans de 1939 va canviar en finalitzar la guerra. Calia adherir-se a les noves normes del joc de poder, tant els poderosos, com els humils.

Jaume (Bellví d'Urgell, Lleida, 1933) recorda:

Algunos falangistas que se habían marchado durante la guerra, se reencontraron con sus amiguetes, los ricos del pueblo, que asumieron el tema de la Falange. Gente del pueblo que estaba en el exilio fue chantajeada; si volvían, no les pasaría nada a cambio de que fueran a misa para hacer penitencia y reconocer que se habían equivocado. Esto hizo que alguna gente volviera del exilio con la cabeza gacha. Si les daban trabajo con un plan de integración agraria lo cogían y ya está. Por cierto, estos planes agrarios de la Falange, o del régimen, hicieron que se viera la dictadura como no tan mala, porque acogía a sus hijos «rojos». Pero, ¿en qué condiciones? Condiciones de humillación y presionando a la familia.

En molts dels casos, l'afiliació a Falange era obligada, però en altres va ser voluntària per evitar represàlies.

Joan (Sant Sadurní d'Anoia, 1921) recorda:

Era una carta que va rebre el meu pare a casa, el març del 42, que deia: «Sin excusa ni pretexto alguno su hijo se presentará el domingo a las 12 con camisa y correa», vestit de la Falange. T'amenaçava que havies d'anar a fer instrucció... a les ordres d'algun d'aquests falangistes que venien de Barcelona... Un dels que ensenyava a marcar el pas era el Pere de Cal Canalets, que també era monitor de Falange. És curiós perquè aquest xicot, abans de la guerra, feia de

pastisser a Tarragona i era d'Estat Català, però quan va arribar aquí es va trobar que al seu germà l'havien ferit i l'havien agafat presoner els nacionals a Sant Sebastià, per tal que no hi hagués repressions es va passar a la Falange.

Tomeu (Búger, Mallorca, 1925) recorda com els falangistes intentaven aconseguir adeptes entre els nens de l'escola:

Venien els falangistes i intentaven conquerir nois de l'escola perquè es fessin Balillas. Balillas eren els falangistes petitets, i ens deien: «Mireu, tindreu un uniforme amb corretja i tot!». Oferien a tots allò per fer aquestes coses i, s'espatllaven per a mi, pobres nanos! I llavors s'apuntaven i tal, i els veies, amb la gorra i llavors feien la instrucció tenint deu anyets i, coses d'aquestes, amb dotze anyets, up, aup! L'únic que els faltava era la pistola que duïen els grans. Ells no en portaven.

Josep Maria (Las Palmas, 1934) va perdre el pare en acabar la guerra. Va anar a parar amb sis anys a un asil i recorda la seva obligada relació amb la Falange:

Jo vaig ser falangista a la força. Vivia aleshores a Castelldefels i feia, de ben jove, amb un fusell que era de fusta, guàrdia a José Antonio Primo de Rivera,... tenia una làpida allà i fèiem torns. I el que no hi anava, a l'escola es sabia... el professor sabia qui hi havia anat a la tomba i qui no.

La coacció social i la propaganda impulsaren l'adhesió forçosa d'una part dels sectors populars a les organitzacions del règim. Mentrestant, els sectors benestants recuperaren el seu poder social i acceptaven compartir el poder institucional amb els nous dirigents franquistes.

5. L'Església del règim

«L'enterrament del meu marit va ser molt diferent als d'avui dia. Només hi van assistir homes; van venir a recollir-lo a casa fent una processó i el van portar fins a l'església on es va fer una missa. Després el van acompanyar fins al cementiri.»

Montserrat Bas

Barcelona, 1955

L'Església catòlica, juntament amb l'exèrcit, la Falange i els grans poders econòmics, va ser un pilar bàsic i un suport fonamental per al règim franquista. La jerarquia de l'Església, amb comptades excepcions, però honoroses, va recolzar el cop militar, el va considerar una croada contra els rojos anticlericals i no va dubtar a encoratjar la sublevació dels militars feixistes. El catolicisme tornà a ser la religió oficial, única i obligatòria, i es restablí la confessionalitat de l'Estat com havia estat abans de la República.

Franco es va erigir en defensor de la religió catòlica amb la imposició d'una moral que utilitzà l'Església com a mitjà per arribar a la població. L'Església va recuperar els privilegis perduts durant la República i va tornar a estar finançada per l'Estat amb una presència que li va permetre exercir el control i la censura sobre la societat d'aquells anys.

Mossèn Joan Soler (L'Ordal, 1935) justifica aquest fet:

Durant la República, l'Església va ser perseguida i es van matar molts capellans. Quan va venir la guerra va voler [l'Església] que guanyessin els nacionals. Després es van adonar que Franco representava un règim dictatorial i feixista i l'Església no va tenir força per separar-se del règim, o potser a alguns els agradava aquesta manera perquè tenien algunes actituds feixistes.

[...] L'Església va acceptar que Franco entrés «bajo palio», que és com un tabernacle que està reservat només per al Santíssim Sagrament, i Franco hi entrava tot solemne. Això era vergonyós, però per l'Església, Franco era molt ben rebut i com el protector per a molts bisbes.

Dolors Comelles (Castellbisbal, 1917), membre d'Acció Catòlica, va viure els canvis soferts per l'Església durant la guerra i la tasca de recatolització social que es va dur a terme durant la postguerra:

Nosaltres vam sofrir molta persecució durant el primer any de la guerra. Llavors nosaltres —això ho heu d'entendre— al veure que ens perseguïen per tan sols anar a l'església, ens amagàvem a casa on fèiem l'eucaristia. Jo anava a Barcelona d'amagat a un pis al començament de la guerra. En aquells temps, jo vaig estar cinc mesos a la presó republicana. Nosaltres, la veritat, esperàvem que vingués Franco... ho enteneu? És clar ens vam trobar després que era un dictador, nosaltres no sabíem el que hi havia al costat de Franco ni els disbarats que feia, no sabíem res del que passava, no hi havia ràdio.

[...] La forma de predicar en aquella època era la següent: en els pobles es feia la missió i el novenari. A les parròquies es feia el novenari per les ànimes del purgatori i es posava tot fosc, vull dir amb teles negres. Hi havia esglésies

que tapaven l'altar amb unes cortines negres o morades. Llavors feien sermons de por que deien «si no compliu anireu a l'infern...» Tot el poble hi anava, els homes no tant com les dones ja que als homes sempre els ha costat més.

La gent en general tenia por, molta por, por de la guerra, por de la violència, por de les represàlies... i aquesta por era la que els feia obeir i callar davant el poder imposat.

El nacionalcatolicisme anava estenent la seva influència sobre la població amb la repressió ideològica i una rígida censura que asseguraven un control social, així com la imposició d'uns valors i d'unes normes de conducta.

Antonio Sierra Muñoz parla de la pressió per obligar a secundar els actes religiosos:

Te obligaban a participar. En el pueblo en el que yo vivía decían: «Que viene el obispo!» Y quisieras o no quisieras tenías que prepararte para recibirlo. Muchos niños estábamos cagándonos en la madre que parió al obispo pero tenías que estar allí porque si no después el alcalde y el sargento de la Guardia Civil llamaba a tu padre porque el niño no había ido allí con la banderita.

Rafael Fuentes confirma aquestes pràctiques:

Hice la confesión, venían los monjes que iban por los pueblos, la Santa Misión, y te obligaban a confesar.

El calendari litúrgic marcava el pas de l'any, l'ambient penitencial i la prescripció de l'abstinència de carn eren molt visibles durant la Quaresma.

Esperanza Sánchez (Múrcia, 1938) i Pedro Nielles (Barcelona, 1938) recorden aquestes pràctiques:

Cuando era pequeña, en la Cuaresma, teníamos que hacer cuatro días de ayuno. Y un día en la iglesia, dos chicas fueron a la sala donde se cambiaba el cura y le pagaron al cura y el cura les dio un papel conforme podían comer carne y no pecaban, y yo eso no lo entendía. ¡Cómo alguien con un papelito podía no pecar al comer carne y yo si comía carne pecaba por no poderme pagar ese papel!

Todos los primeros viernes de cada mes a las siete de la mañana ya estabas en la iglesia. Durante la Cuaresma no se podía comer carne, sólo bacalao. En el día de los difuntos y en Semana Santa no había radio, sólo una emisora con música clásica y rezos.

Pel maig de 1952 es va celebrar el Trenta-Cinquè Congrés Eucarístic Internacional a Barcelona. Fou un esdeveniment multitudinari i tant l'Església

com el govern van donar-li molta importància. La dictadura volia aparèixer davant el món com un règim defensor de l'Església catòlica i de la seva doctrina.

Mossèn Joan Soler (L'Ordal, 1935) diu:

Jo tenia 17 o 18 anys, me'n recordo bé perquè era seminarista. Vam tenir una setmana de festa i vam venir a Barcelona a tots els actes. Hi havia molta gent de fora, cardenals, bisbes, va venir Franco. Va ser uns dels últims actes impressionants a través dels carrers de Barcelona, quan dic impressionant no vull dir positiu. El règim ho necessitava per ser reconegut internacionalment, i va fer alguna concessió: una espècie d'amnistia, millor dit d'indult. Hi va haver també una ordenació de capellans a Montjuïc. Era una cosa multitudinària. El fruit més important va ser la construcció de «las viviendas» del Congrés Eucarístic.

Francesc (Barcelona, 1937) explica com ho va viure un jove no creient:

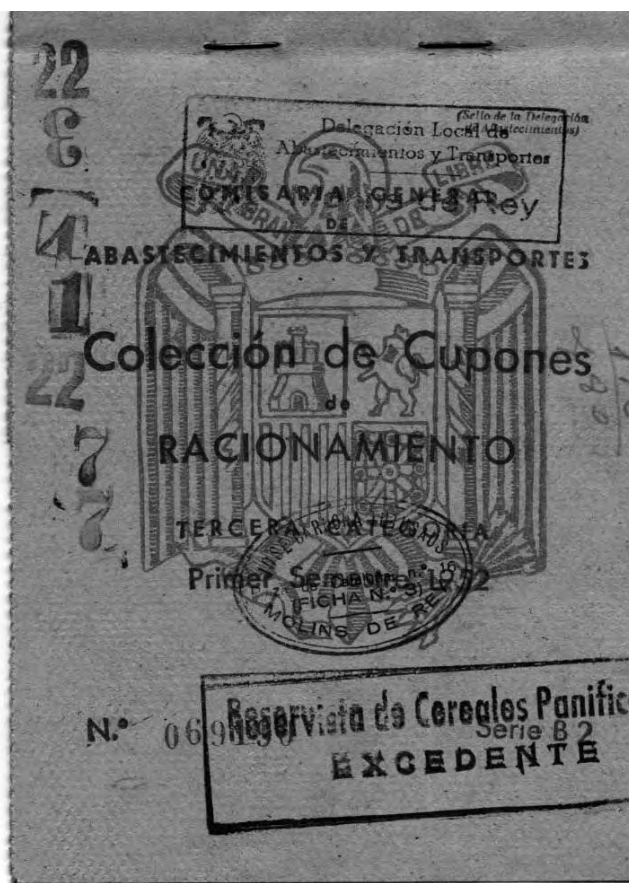
Ens hi van fer anar. Passaven per les porteries a donar-te el paper perquè anessis al Congrés Eucarístic. Deien: «En Barcelona la gente se ha volcado para ver el Congreso Eucarístico», em sembla que va durar una setmana... i vinga misses... i vinga rosaris... i la mare que els va parir a tots!

A partir del Concili Vaticà II, es van produir canvis al si de l'Església fonamentalment en un sector del clergat i dels feligresos més compromesos amb la realitat social del país. A l'inici dels anys setanta era evident que s'havia produït un cert distanciament entre l'Església institucional i el règim.

6. Anys de fam i estraperlo

«A la postguerra vam passar molta gana perquè no teníem diners per comprar menjar, encara que de menjar n'hi havia. Les cartilles de racionament eren una espècie de llibretes que cada... potser cada mes, et donaven una quantitat de coses de menjar i allò va durar fins a l'any 51 o 52, perquè la que jo tinc ja és de quan ens vam casar... i amb aquestes cartilles anaves i et donaven 100 gr de cafè, ¼ de Kg de sucre, “bueno” donar no, pagant-ho, però a baix preu.»

Rosa Soler

Molins de Rei, 1952

El triomf del feixisme va accentuar la fam i la misèria per a un sector molt important de la població. A la penúria de la guerra s'afegí la preocupació per aconseguir menjar en el marc de les noves relacions imposades pels vencedors, com recorda Maria (Barcelona, 1928):

Quan van entrar els nacionals a Barcelona, tota la Diagonal estava plena de moros i soldats. A la Plaça Rius i Taulet varen fer ostentació, perquè allò sí que es pot dir ostentació. Van fer focs i en unes paelles grosses fregien patates i fregien carn i totes les criatures del barri miraven, mortes de gana, mortes de fred i mortes d'enveja com menjaven. Tenien «membrillo» i xocolata i si en volíem ens demanaven duros de plata i qui en tenia li canviaven per menjar.

Els durs anys de postguerra acostumen a ser una referència habitual en la memòria dels supervivents. El testimoni de Jordi (L'Hospitalet de Llobregat, 1939) així ho evidencia:

Doncs mira, jo la guerra no l'he viscut, he viscut la postguerra. Vaig néixer l'1 de maig del 39 i resulta que, per desgràcia, la meva mare m'agafava i havíem d'anar a buscar papers per poder menjar verdura. Les fulles de col que es llençaven, doncs tot això ens ho menjàvem nosaltres, i sense oli i sense sal! Clar, llavors, veus la diferència que hi ha entre abans i avui, vull dir ¡vosaltres sou prínceps! ¡Vosaltres ho teniu tot! I nosaltres per desgràcia, no ho teníem. Es va viure més malament en la postguerra que en la guerra.

El testimoni de Petra (Santa Elena, Jaén, 1940), també exemplifica les dificultats en l'alimentació:

La verdad es que he pasado hambre. Comía un poco de arroz hervido y a veces nada porque mi padre no había podido hacer un jornal, ganaba cuatro perras gordas y, la verdad, pasábamos hambre. Comíamos muchas cosas del campo como por ejemplo, bellotas.

Un cas semblant explica Jesús (Saragossa, 1939):

Vaig tenir una infància molt dura. Com que el meu pare era a la presó, ja estàvem molt marcats, no podíem anar a l'escola i la vida era molt difícil. No hi havia gaires sortides i te les havies de buscar com fos. Molts dies no teníem ni per

dinar, això vol dir que el meu germà Gregori i jo baixàvem al moll de Barcelona on hi havia alguns vaixells de pesca. Mentre els pescadors petaven la xerrada, nosaltres ens quedàvem mirant i algunes vegades els pescadors et donaven de menjar el que sobrava, i altres dies anaves a casa sense dinar i, potser, a vegades sense sopar.

Els que podien menjar no tenien una gran varietat d'aliments. Com diu Antonio (Montilla, Còrdova, 1936):

Lo que más comíamos era garbanzos con tocino, habichuelas, habas verdes, queso. También comíamos pan con aceite y azúcar. Comer huevos fritos o los plátanos con castañas era algo impensable.

El mateix diu Claudio (Camuñas, Toledo, 1934):

El blat de moro, que és el maiz, s'havia de torrar perquè si no, no es podia fer farina. Amb la farina es feia una pasta que s'havia de posar al forn. També menjàvem porc i ous, però normalment no bevíem llet.

L'«Auxilio Social» es va convertir en la principal institució del règim dedicada a la beneficència, però també va ser una peça essencial en el control social i ideològic de la població. Els receptors d'un ajut imprescindible s'havien de sotmetre a mesures de coerció que no podien evitar si volien rebre aquest ajut.

Maria, (Barcelona, 1928) rememora:

A l'«Auxilio Social», quan entràvem als menjadors, ens feien cantar el «Cara al sol» perquè ens donessin pa amb arengada. Jo vaig fer cua tres o quatre cops, després em colava perquè era petita. El pa era racionat des del primer dia, més racionat que durant la guerra. A la guerra era pa de veritat, després era pa de diferents coses i colors.

Adelaida (Villanueva del Fresno, Badajoz, 1929) explica el seu cas:

Mi padre murió del estómago y en casa nos quedamos casi sin comer. Íbamos al Ayuntamiento a pedir el bollito, nos hacían poner a todas las niñas en fila, y como nosotras éramos niñas y sólo pensábamos en jugar, nos salíamos de la fila. Pero entonces el guardia que vigilaba nos pegaba hasta que volvíamos a ponernos donde debíamos.

Els aliments no eren els únics productes que faltaven durant els anys posteriors a la guerra. Tenir sabates podia fer sentir-se diferents als nens i nenes de l'època.

José (Cabeza de Vaca, Badajoz, 1933) recorda la seva infantesa:

Pues sí, hubo mucha hambre en los pueblos. Se pasó mucha calamidad y mucha hambre. No teníamos ropa, nos faltaban zapatos, íbamos muchos niños descalzos, yo no estuve nunca descalzo, en la familia nuestra no teníamos nada pero tampoco nos faltó para ir comiendo. Y los zapatos, yo me acuerdo que siempre he tenido zapatos y me acuerdo que cuando iba a la calle a jugar, yo también me quitaba los zapatos porque quería ser como los demás, quería no tener zapatos porque iban todos sin zapatos, así íbamos todos sin zapatos y parece que corríamos más.

La política autàrquica aplicada durant els primers anys de la victòria franquista, juntament amb la destrucció del teixit industrial i la lenta recuperació agrícola, van definir una economia poc competitiva. Va haver-hi un desabastiment general del mercat interior i va aparèixer el mercat negre. Davant la situació d'escassetat, es van implantar les cartilles de racionament, que tenien com a missió garantir la distribució d'alguns productes de primera necessitat entre la població. Però les cartilles de racionament es van mostrar clarament insuficients per assegurar una mínima provisió de queviures i es va recórrer al mercat negre o a l'estraperlo.

Les cartilles de racionament van esdevenir el testimoni mut de la misèria econòmica, expressió de la grisor que imperava a les cuines.

El testimoni l'ofereix Aurora (Còrdova, 1933):

No nos alimentábamos bien. Teníamos que pasar con lo que tenías, muy poca cosa. Un trozo de pan. Teníamos que ir a Poble Nou para que, con la cartilla de racionamiento, nos dieran pan un día sí y otro no. Íbamos andando por la vía para que te dieran dos trocitos de pan.

Montserrat (Molins de Rei, 1935), filla de botiguers explica com s'utilitzava:

El menjar típic de la postguerra era farina de blat de moro molt, guixes, que és un menjar que perjudicava al caminar. Aquí a Molins hi ha afectats per aquesta causa. El pa era fet de blat de moro, que provocava un dolor molt intens a la boca i el pa negre te'l donaven amb les cartilles de racionament, un pa per persona i havies d'acceptar el que et donaven. Les cartilles de racionament es feien servir per l'oli, cigrons, sucre i arròs. Nosaltres a casa teníem una botiga de queviures que portàvem tota la família. Els proveïdors ens canviaven el menjar per cupons de les cartilles de racionament, i un cop teníem el menjar, la gent venia i ens donava cupons a canvi del nostre menjar.

I quan la família no arribava, que era gairebé sempre, s'havia de recórrer a l'estraperlo. Una corrupció que sovint estava emparada pel règim i es va convertir en la via paral·lela per proveir d'aliments la població.

En Tomeu (Mallorca, 1925) diu:

La cartilla era tant de sucre tant d'arròs, tant de fideus o el que sia per passar un mes, no? Te bastava per vuit dies i havies d'acudir a l'estraperlo per poder comprar el que feia falta perquè, amb la cartilla, el que et donaven per un mes et durava vuit dies, si et durava, no? I es passava molta gana.

La situació a les grans ciutats encara era més dura. Segons Francesc, (Barcelona, 1937):

D'estraperlo se'n feia molt, tant és així que els trens que venien per l'estació de França, la gent que portava el menjar [l'estraperlo] es tirava del tren abans d'arribar a l'estació perquè quan arribaven els hi prenien.

Era molt habitual anar a buscar el que feia falta per a completar el rebost als pobles del voltant, tal com explica Sebastián (Almeria, 1935):

Amb quinze anys anava a Martorell a les nits a buscar pa perquè el que donaven aquí era negre i dur. Un havia d'espavilar-se perquè si t'enganxava la Guàrdia Civil et fotia i et sancionava. No era fàcil tenir aliments.

Maria Clara (l'Hospitalet de Llobregat, 1941) retrata la figura de l'estraperlista:

El pare ens comprava el que necessitàvem, però gràcies a Déu no sé què és passar gana ni pobresa, ni res d'això. Però, recordo d'anar a comprar el pa de racionament amb la famosa cartilla que quan es va acabar ens van dir que les tornéssim, però les deuríem cremar. Però nosaltres, com que podíem, doncs aquest pa és el que donàvem a les gallines i nosaltres compràvem pa d'estraperlo que venia en el tren de Martorell. Tots estàvem compinxats. Teníem una senyora allà al carrer que li dèiem l'Amparo, l'estraperlista, i la mama em deia: «corre que ja ha arribat l'Amparo, ves a buscar el pa.» Un pa rodó valia cinquanta pessetes que era com si fos cinc-centes pessetes d'ara. En dèiem pa blanc, perquè l'altre era pa negre i aleshores passàvem per cal Quelet, una casa de pagès que està a prop de l'estació de l'Hospitalet. Hi havia un pont i des d'allà tiraven les saques de pa. Era molt perillós perquè hi havia la Guàrdia Civil que vigilava.

A les zones frontereres, la possibilitat d'obtenir productes que no es troben al país va ocasionar que el contraban es convertís en un fet quotidià.

José, que vivia a Cabeza de Vaca, prop de la frontera amb Portugal, ho recorda:

En aquellos años había contrabando. Como nosotros estábamos cerca de Portugal, había contrabando de café. Iba la gente a Portugal a por café y lo traían mucho más barato y después lo vendían en el pueblo.

7. Des de petits, a treballar

«Empecé a trabajar en el campo con 11 años y en esta foto tenía 15. Estábamos plantando algodón o quitando hierbas de las patatas, no me acuerdo muy bien pero fue al mediodía, a eso de las 11, cuando llegó un fotógrafo y nos dijo si queríamos una foto de recuerdo y yo dije que sí. Era una máquina grande, de esas que se metía la mano y nos hizo varias. Primero nos hizo una a las amigas y luego nos hizo esta con la cuadrilla de hombres.

Íbamos tapadas para que no calase el sol que en Andalucía es muy fuerte. Hasta de los calcetines nos hacíamos guantes para tener las manos blancas. Luego, aunque habíamos estado trabajando todo el día en el campo, el domingo íbamos a pasear tan blanquitas, por un caminito que había muy bonito.»

Eufrasia Armentero

Los Rosales, Sevilla, 1955

La situació de penúria econòmica obligava els nens i/o joves a entrar al món del treball. La seva aportació era necessària per al manteniment familiar. Tant al medi rural com a la ciutat era normal que treballessin els nens des de ben petits. Al camp no hi havia cap restricció, ja que cada membre de la família tenia assignat el seu paper en les feines. A la ciutat, la llei no permetia treballar abans del catorze anys, però era habitual que no es complís i s'ocupessin nens més petits i que s'aprofités la il·legalitat per pagar sous irrisoris. En el cas de les minyones, era freqüent tenir treballant nenes només per a la manutenció i l'allotjament a casa dels senyors. És molt freqüent que els testimonis recordin com van començar a treballar.

Antonio (Andalusia, 1938):

Mi primer trabajo fue en un tejear en Andalucía. Hacíamos ladrillos y tejas. Trabajábamos desde las ocho de la mañana hasta las ocho de la tarde y nos daban dos pesetas a la semana. Tenía ocho años. Luego estuve de zapatero y después de aprendiz en una panadería.

Claudio (Camuñas, Toledo, 1934):

El meu primer treball va ser al molí quan tenia cinc anys. Als tretze anys vaig començar a treballar de forner i pastisser. M'aixecava a les quatre del matí i me n'anava a dormir a la una. A l'hivern em posava a dormir al costat del forn perquè estava calent.

José (Montilla, Còrdova, 1940):

Empecé a trabajar con 9 años guardando pavos, aquello era muy duro porque tenía que atravesar el río cada mañana con muy poquita ropa y hacía frío y además dormía en una colchoneta de hojas de mazorca. Me daban muy poquito dinero, pero encima había que estar agradecido porque aportaba algo a casa. Después trabajaba en las viñas, recogía las simientes y las ramas para hacer picón para el brasero.

Florencio (Càceres, 1924) també va haver d'anar a treballar de molt petit:

No fui a la escuela, empecé a trabajar en el campo, a lo mejor con siete u ocho años. Mis padres se dedicaban a eso, mi padre cogía cortes y hacía carbón, y luego lo vendía al público, a la gente.

Emilio (Lebrija, Sevilla, 1937) rememora que no hi havia prou diners per cobrir les necessitats mínimes:

Empecé a trabajar con doce años en un molino de harina, trabajaba doce horas al día, de las ocho de la noche a las ocho del día y sin descansar. Me daban unas tortitas para comer y seis pesetas por toda la jornada. Yo estaba deseando cobrar para dárselo a mi abuela, que bastantes problemas tenía para comprar algo de comida a la semana.

En àmplies zones del camp peninsular, a Castella, Andalusia i Extremadura es mantien estructures productives pròpies d'una agricultura de subsistència amb un fort endarreriment tecnològic.

Florencio (Cáceres, 1924) evoca:

Empecé a trabajar en el campo, pues, a lo mejor con siete u ocho años. Arábamos en el campo con mulas y con un carro que teníamos. Arábamos y segábamos. Lo hacíamos todo a mano porque allí no había máquinas y lo hacíamos todo a mano. Y luego en la era se trillaba con las bestias y luego después se amontonaban en montones con un peón redondo y se separaba la paja por un lado y el trigo por otro. La tierra era de un señor y la teníamos a medias con «el señorito» que le decían entonces. Éramos muchos. La casa donde vivíamos era también del dueño de la finca.

Al medi rural era freqüent haver de compaginar més d'una o dues feines per poder menjar.

Juan (Tapiche, Málaga) ho posa de manifest:

Comencé segando hierba todo el día y por la noche picando comida para el ganado. Me acostaba a las doce de la noche, y a las cinco de la mañana otra vez arriba a echarle comida al ganado. Después cambié de trabajo pero por la tarde continué segando alfalfa, picarla y darla a los bueyes hasta las doce de la noche. Ganaba cuatro pesetas, dos pesetas, una peseta. Yo no me quedaba nada, todo era para mis padres. Después volví a cambiar de trabajo y me fui a hacer jabón, por la mañana, y por la tarde a tostar cebada, que era de contrabando en aquellos tiempos. Por tostar cebada me daban dos reales o una peseta y eso sí que me lo quedaba para ir al cine.

En arribar la dècada dels anys cinquanta, es va iniciar una etapa de fort creixement econòmic com a conseqüència de les reformes introduïdes pels plans d'estabilització. Es van anar fer millores per tal d'augmentar la productivitat, malgrat que van sobreviure el sistemes tradicionals d'explo-tació rural.

Pepita Miret (Gavà, 1952) descriu com era la feina a pagès al Baix Llobregat:

Al camp hi treballava molta gent; el tipus de conreu que feien era de verdures i de fruita. Les eines que feien servir eren la trilladora, la xapolina, etc. El transport que utilitzaven era el carro, l'animal que més feien servir era el cavall. En general no es feia guaret, els pagesos més importants de vegades el feien, com que la gent vivia de la pagesia no es podia permetre deixar descansar el camp. A l'octubre generalment era l'etapa de collita, a la tardor i a l'estiu. Els pagesos no vivien al camp generalment, hi solien tenir una caseta, però no hi vivien. Els pagesos anaven molt amb els pantalons de pana i camisa de quadres i també portaven boines, gorres i barrets de palla. La pagesia no era un treball ben pagat i treballaven de sol a sol, tot el dia. Els pagesos treballaven des de petits. Hi havia pagesos que havien estudiat i altres no.

A la ciutat, la precarietat de la feina i els baixos sous obligaven a practicar diverses ocupacions amb llarguíssimes jornades laborals.

Sebastià (Almeria, 1935) comenta:

Per viure havies de treballar dotze hores com a mínim i el sou que cobrava quan vaig anar a fer la mili, amb vint-i-dos anys, era de tres-centes cinquanta pessetes a la setmana. Quan vaig acabar la mili, vaig fer de xofer i guanyava vuit-centes pessetes.

Malgrat la duresa de les condicions laborals i la precarietat salarial, la realització d'hores extres i el manteniment de dues jornades a feines diferents va permetre que moltes famílies pluriempleades poguessin accedir a un nivell de consum que hauria estat inimaginable pocs anys abans.

8. Una nova vida a Catalunya

«La majoria de la gent que va arribar de fora amb dos farcells aviat es va comprar un cotxe. Això va afectar la vida de les famílies. Abans, la gent es reunia més a casa i quan va sortir el cotxe ja no ens vèiem tant, cadascú anava per la seva banda.

Aquest era el cotxe de la meva cosina, un 600, el dia de la gran nevada a Barcelona de l'any 1962.»

Núria Cendra

Barcelona, 1962

A les dècades dels anys seixanta i setanta, els diferents ritmes de recuperació econòmica al conjunt de l'Estat espanyol van suscitar un procés migratori molt intens. Es va passar de ser un país essencialment rural a ser un país urbà. Aquest procés va suposar un gran esforç i va marcar un trajecte vital que obligà a l'abandonament dels llocs d'origen, de les pròpies arrels per integrar-se en altres espais, costums, llengües i realitats. La gran onada immigratòria va suposar l'increment de mà d'obra als llocs de destinació, el rejueniment de la població i la incorporació de nous usos i costums. Com a conseqüència, s'inicià un procés de modernització del país mitjançant l'esforç, el treball i les il·lusions de gran part de la població.

La major part dels emigrants d'aquest període procedien d'un medi rural dur, on les estructures de propietat de la terra i les relacions caciquils pròpies del segle XIX s'havien perpetuat al llarg de la dictadura.

Francisca (Gor, Granada, 1925) diu:

Antes de emigrar, vivíamos en un pueblo de Granada, llamado Gor. Era un pueblo regular de grande y vivíamos en un barrio que se llamaba Las Viñas y era en cuevas. Vivíamos en unas cuevas muy bien hechas y muy bonitas. Vivía bastante gente. Su mayor riqueza era cuando se vendimiaba, cuando se segaba el trigo, se trillaba y entonces íbamos comiendo y pagando lo que se debía. También cada vecino tenía un cerdo y entonces se mataba y con aquello y lo que íbamos trabajando se salía adelante.

Rafaela (Còrdova, 1934), que es va establir a Cornellà, rememora la mateixa situació de la seva infantesa:

Agua no había en casa. Teníamos que ir a la fuente con los cántaros. Tampoco había luz. Solamente teníamos una bombilla en el comedor. Había mucha hambre porque en el campo no pagaban lo que tenían que pagar. Yo conocía a personas que tenían que ir a por un manojo de espárragos para comer aquel día. Y los cardillos. Había quien iba al campo con una bolsa y arrancaban los cardillos y los comían en su casa. Por eso cuando hemos venido aquí hemos podido vivir dignamente. Estamos muy agradecidos de Cataluña porque aquí hemos hecho nuestra vida y nos ha ido muy bien.

Les raons que van impulsar el desplaçament de la major part dels emigrants foren econòmiques, encara que també hi havia motius polítics. Les ànsies d'una vida millor per a tota la família van aparellades amb situacions desesperants, de repressió política directa i d'una explotació exercida mitjançant l'estructura de propietat de la terra o el sistema de contractació. Sovintegen els records del poble que justifiquen els motius de la partida.

Tomás (Olmeda de Jadraque, Guadalajara, 1921):

Sento enyorança del meu poble, però he de reconèixer que allí no hi havia futur per als meus fills i per això em vaig decidir a emigrar. Tenia uns cosins que vivien a Cornellà i parlant amb ells em van animar. Pensava que aquí la vida ens aniria millor i que els meus fills tindrien més oportunitats.

Francisca (Gor, Granada, 1921), afegeix:

Tuvimos que emigrar porque se puso muy mal y ya no había trabajo ni nada. Tuvimos que salir de allí porque ya no se podía vivir.

Claudio (Camuñas. Toledo, 1934) diu:

A Toledo no hi havia feina, jo per fer pa havia d'anar a buscar llenya amb el ruc a la matinada. Si els policies veien que portaves més llenya del compte, te la prenien tota.

Sebastián (Almería, 1935):

Emigré a Catalunya en el año cuarenta y cinco porque no había trabajo allí y las cosas estaban mal. Franco lo tenía todo muy mal ordenado y no había para comer, no había qué echarse a la boca. No nos alimentábamos bien. Se pasaba con poco.

La mecanització del camp va provocar l'emigració de Florencio (Càceres, 1924):

Me fui porque allí se puso la vida mala. Tenía una mula y un caballo y me dedicaba a labrar y el dueño de donde labrábamos se compró un tractor y tenía medieros y estábamos allí treinta o cuarenta medieros como yo. Treinta o cuarenta familias vivían allí como yo, y el tío se compró un tractor y los echó a todos a la calle. Y al echarnos a la calle unos se fueron pa un lao, otros para aquí... Otros a Alemania o a otro país. Me vine aquí y aquí encontré trabajo y aquí me quedé.

La família de Sebastián (Almería, 1935) intentà escapar de la pressió exercida pels vencedors de la guerra:

Els meus pares em van portar cap aquí quan tenia tres anys. Els meus pares van fugir de Vera (Almeria) perquè els nacionals els feien la vida impossible. Quan va acabar la guerra, al meu pare el van tancar en un camp de concentració a Granada, però va tenir la gran sort que un cosí germà de la meva mare era l'alcalde del poble amb els nacionals i el van treure.

José i Antonio van venir a Catalunya pressionats per la repressió que requeia sobre qualsevol intent de protesta:

Yo vine huyendo de la huelga del campo porque a un compañero mío lo cogieron y lo mataron, y yo viendo que la Guardia Civil buscaba a los comunistas y yo tenía la procedencia de que mi padre era republicano, pues... El franquismo me mandó a mí para aquí.

[...] Tuve un problemilla en el trabajo y como siempre he sido un poco rebelde, pues esa fue la causa de que me viniese a Catalunya. [...] Cuando ves las injusticias no te puedes callar y eso trae problemas. El amo de la panadería donde yo trabajaba estafaba con el peso del pan y cada día era una guerra. [...] En aquella época, no había elecciones sindicales y el jefe nombraba al más pelota para que fuera el representante sindical y yo decía que eso no podía ser, que el representante debía ser elegido por los compañeros.

Una vegada es prenien la decisió d'emigrar, el lloc de destinació s'escollia habitualment en funció de les xarxes de parentiu o d'amistat que cadascú tenia.

Florencio (Cáceres, 1924) explica:

Aquí tenía una hermana que se había venío [...] Vinimos aquí de allí del pueblo quince o veinte [...] Veníamos varios del pueblo, veníamos hombres y mujeres que ya nos conocíamos.

El viatge es realitzava amb autobús, amb tren, amb cotxe... Tot depenia de l'època, els mitjans econòmics i les necessitats dels emigrants, com evocuen dos testimonis.

Claudio (Camuñas, Toledo, 1934):

De Madrid cap aquí el tren va trigar vint-i-vuit hores. Vaig arribar negre pel carbó perquè quan treia el cap per la finestra em venia tot el fum cap a mi.

Florencio (Cáceres, 1924) diu:

Aquí me traje ocho o diez mil pesetas que me valieron para el viaje, si no tenía que haberle pedido dinero a tío Juan, mi hermano, que está todavía en el pueblo, pero como yo tenía, pues no se lo tuve que pedir.

Fuimos del pueblo de donde yo soy en un autobús hasta Cáceres, y de Cáceres hasta Madrid en otro autobús. Luego de Madrid a aquí ya vinimos en tren.

L'arribada a Catalunya va variar en funció de la demanda de mà d'obra que hi havia a cada moment. Quan l'afluència d'emigrants va ser superior a les necessitats de mà d'obra, es van prendre mesures per intentar frenar l'onada immigratòria. Els controls a les estacions de tren i el retorn forçat al lloc d'origen van fer que els immigrants els intentessin evitar, molts baixaven en estacions anteriors a Barcelona, es llançaven del tren en marxa o buscaven coartades per evitar ser retornats als llocs d'origen.

Claudio (Camuñas, Toledo, 1934) va poder escapar a la vigilància:

Vaig venir camuflat amb la meva germana que venia aquí per casar-se. Quan vaig arribar a l'estació de França, s'havia de demostrar que tenies feina i si no et portaven a Montjuïc i l'endemà cap a Toledo.

Altres no van tenir la mateixa sort com Aurora (Montilla, Còrdova, 1933):

Cuando llegamos a Sants nos cogieron y nos llevaron a Montjuïc y allí estuvimos encerrados una noche mientras nos hacían el papeleo.

Tomàs (Olmeda de Jadraque, Guadalajara, 1921) i Francisca (Gor, Granada, 1925) recorden els temors i les incerteses dels primers dies:

El meu record de l'arribada a Cornellà no és molt bo perquè era un lloc totalment desconegut i tenia molta inseguretat i molta por perquè no tenia treball. Sortosament, vaig trobar feina a la construcció tan sols deu dies després d'arribar. Vaig canviar de treball diverses vegades per tal d'anar millorant les condicions i finalment vaig treballar a l'editorial Seix i Barral. Sempre vaig trobar l'ajuda i la solidaritat dels companys de treball.

[...] El día que llegué a Catalunya parecía una cabra asustada, porque como no había visto nunca una capital grande, pues de ver tantos coches, tranvías y todo aquello era para nosotros una cosa extraordinaria... Encontramos trabajo pronto porque mi marido se metió en la obra y yo iba a hacer faenas a las casas.

Segons Joan Nebot (Aragó), en arribar no hi havia problemes per trobar treball:

Vaig arribar a Catalunya quan tenia 25 anys. Hi havia cartells pertot arreu on posava que es necessitava gent per treballar. Així doncs, tot el que venia a Catalunya no tenia problemes per treballar.

Una vegada establerts a la ciutat o poble de destí, sovint un barri o ciutat-dormitori dels voltants de Barcelona, s'imposava la inserció en el teixit laboral i social. Un dels problemes més greus va ser el de l'habitatge, que va provocar la creació de guetos habitats en una gran majoria per immigrants, una circumstància que no va afavorir la relació entre els nousvinguts i la població d'acollida.

Tomás (Olmeda de Jadraque, Guadalajara, 1921) explica:

Al barri no vaig tenir cap relació amb persones autòctones perquè tots érem emigrants. Però valoro molt positivament haver emigrat perquè finalment tots hi hem sortit guanyant.

En general, tothom es va adaptar a les noves condicions de vida i de treball, com és el cas de Florencio (Cáceres, 1924):

Cuando llegué dormí en un colchón viejo que tenía allí en el suelo. Y luego yo me busqué un cortijo y dormía en una habitación. Estuve tres días en casa de mi hermana y luego me busqué eso [...] [Me relacioné con] los paisanos que había aquí y hice amistades. Por las mañanas había un bar antes de entrar a la bóvila y entrábamos allí y tomábamos un café y íbamos juntos al trabajo. Cuando llegué tenía amigos y siempre tuve amigos aquí.

En molts casos, les condicions dels habitatges no van ser les millors.

Francisca (Gor, Granada, 1925) explica:

Tuvimos muchos problemas de vivienda. Primero nos metimos en casa de mi hermana, que nos juntábamos diecisiete en una barraca, en Montjuic, y después cuando estuvimos un poco tiempo ya pudimos comprar una barraca para nosotros solos, y entonces sí que estábamos bien.

Las diferencias entre el principio y ahora son muchas. Primero pasábamos mucha hambre y ahora pues como trabajamos no pasamos hambre. Y la casa que tenemos ahora, nos dieron un piso a cambio de la barraca. En la barraca pasábamos frío y mucha lluvia y mucho barro y aquí no es eso, porque las calles están pavimentadas.

Algunes famílies van aconseguir un pis en barris marginats, com Carmen (Pueblo Nuevo, Còrdova, 1952):

La meva mare va haver de venir a Barcelona, a Cornellà i, en aquell moment, estaven fent el barri de Sant Ildefons. Llavors vam vendre la casa del poble i ens vam comprar un pis aquí.

El diferencial econòmic entre els ingressos era tan gran que la idea de retornar va desaparèixer de l'imaginari dels immigrants. En Florencio torna a recordar:

[Nunca pensé en volver al pueblo] porque encontré trabajo y me ganaba bien la vida y ya no pensé en irme para allí otra vez. Y aquí ganaba más dinero. Aquí me juntaba con treinta o cuarenta mil pesetas y allí ganaba mucho menos. Cuando me vine para aquí, vendí la mula por dos mil pesetas y el caballo por tres mil, o sea que tú date cuenta, en aquella época.

Després, l'arrelament dels fills i els néts va fer que s'establissin uns nexes tan forts amb la terra d'acollida que el retorn no va ser mai una opció majoritària, malgrat crisis tan profundes com la de final dels anys setanta i els vuitanta.

9. Una escola adoctrinadora

«En la fotografía se puede ver a doña Carmen y mis compañeras de clase. Éramos casi cuarenta niñas. En la clase presidía un gran retrato del general Franco, los pupitres eran de madera con tintero donde mojábamos la plumilla para escribir. Había una enorme estufa de carbón porque en invierno hacía mucho frío y casi siempre nevaba. Sólo las primeras de la clase podían ponerse al lado de la estufa mientras que el resto se congelaba y les salían sabañones de frío. A los maestros les llamábamos don o doña y les tratábamos de usted.»

A los niños les enseñaban la Formación del Espíritu Nacional y a las niñas las Enseñanzas del Hogar. Aprendíamos a hacer labores, vainica, punto de cruz... Cada mañana antes de empezar, nos poníamos todas alineadas y con el brazo en alto cantábamos la canción del “Cara al sol”. Cantábamos con entusiasmo, sin saber lo que significaba la canción; tampoco pensábamos más allá... Cada día nos daban leche en polvo.»

Catalina Pérez

Montalbán, Terol, 1960

Un dels canvis que més van afectar la població des de la implantació de la dictadura es va produir en l'àmbit escolar. L'educació havia estat una de les prioritats dels governs de la República que va posar a l'abast de les classes desfavorides l'alfabetització i la instrucció escolar i va impulsar l'accés universal a una educació de qualitat.

Les noves autoritats van esborrar tot senyal de l'educació republicana, expulsant del magisteri els mestres més combatius, controlant fèrriament la resta i van convertir l'escola en l'espai idoni per a la formació de la infància i la joventut en el nou esperit nacionalcatòlic.

Jaume (Bellvís, Pla d'Urgell, 1933) recorda el que va significar per a ell l'escola de la postguerra:

¡Uy! ¡Si cambió la escuela! Aquello no era una escuela, era una especie de presidio. Nosotros nos habíamos desarrollado en libertad, entre pájaros. Entonces nos encontramos que llega el colegio y tenemos que cambiar de hábitos: por la mañana, cantar el Cara el sol, aprender a hacer el signo de la cruz y apuntarnos a los grupos de Falange para hacer instrucción con escopetas de madera. Por la tarde, a hacer catecismo.

Josep (Barcelona, 1932) identifica les noves maneres de fer i els símbols presents a totes les escoles:

Jo anava a un col·legi del carrer Mallorca de Barcelona i el capellà que venia cada setmana era de la parròquia de la vora. Quan venia el capellà, era com si fos Déu, tots drets: ¡Ave María Purísima!. A sobre de la pissarra hi havia la foto de Franco i la de José Antonio. Una miqueta més amunt hi havia la creu.

L'escola era fidel mirall de la societat que el franquisme havia instaurat. El nou Estat no respectava la separació de l'Església catòlica i els afers polítics i, volgutament, s'identificaven. D'aquesta manera, la religió i la simbologia política es barrejaven contínuament en un seguit de rituals que es complien escrupolosament.

Francesc (Barcelona, 1937) comenta aquesta dèria:

Resar a l'escola era el «pan nuestro de cada dia», al matí en entrar a classe, quan sorties de classe, quan tornaves un altre cop a classe, o sigui, era el «pan nuestro de cada dia».

José (Còrdova, 1940) guarda un record especial d'allò perquè per a ell era una mica diferent:

Eran muy estrictos y estaban obsesionados con la religión. Allí no podías protestar, cualquiera rechistaba, allí era cantar el Cara al sol cuando entrabas y no se podía decir nada de nada y a mí, como era hijo de un teniente de la República, todo era con más mala intención.

Montserrat (Molins de Rei, 1935) explica:

[Les meves companyes i jo] anàvem amb uniforme i ens donaven molta religió i una ensenyança molt bàsica, una enciclopèdia per a totes les matèries. Un dia a la setmana fèiem Urbanitat, ens ensenyaven la manera com comportar-se al carrer i en un lloc públic. A Història Sagrada ens ensenyaven la Bíblia; tots ens sabíem tota la Bíblia sencera.

La llengua i la cultura catalanes van desaparèixer de l'escola.

Rosa (Barcelona, 1929) va percebre aquest canvi sobtat:

Al principi fèiem les classes en català, però quan van entrar els nacionals ens van cremar els llibres en català i ens ho feien fer tot en castellà. En català vam fer-ho molt poc temps, recordo més el castellà que el català perquè devia ser molt joveneta quan ho fèiem en català. A doña Paquita li van dir que si no fèiem les classes en castellà li tancaríen l'escola i van cremar els llibres al pati.

La rigorosa separació per sexes obeïa a una mentalitat masclista i a una moral que feia sospitós qualsevol joc innocent entre els nens i les nenes, com recorda Montserrat (Molins de Rei, 1935):

Nois i noies anàvem separats a l'escola, i a l'església també.

Nicolás (Rute, Còrdova, 1925), afegeix:

Los chicos estábamos en un sitio y las chicas en otro, entre unos y otros había una reja para que en el recreo los chicos no se juntaran con las chicas. Cada uno tenía su clase.

A més, per a les nenes l'escola era un lloc de preparació per a les futures responsabilitats de la llar. Ho explica Olvido (Sabadell, 1939):

A les noies ens donaven una tela que havíem de brodar; ens ensenyaven a cosir i a brodar.

El règim entenia l'educació com una mera transmissió de coneixements que s'havia de fomentar en valors sexistes i de submissió al poder, basats en el nacionalcatolicisme —pàtria i religió. El càstig físic s'utilitzava amb normalitat i sense cap mena de mirament.

Sebastián (Vera, Almeria, 1935) afirma:

Un dia el mestre estava fent un dictat i jo vaig parlar amb el del costat. Llavors, el mestre em va fotre una hòstia. Si et passaves fent el tonto et picava amb el regle a la mà, que feia un mal de nassos. També ens castigava mirant a la paret amb els braços en creu i llibres a cada mà. No et podies defensar com ara.

Segons Baltasar (Chiclana de Segura, Jaén, 1949):

Los profesores de esta época eran bastante duros. Los castigos eran a base de palos, es decir, tenían una madera plana que se llamaba palmeta o rabiosa; ponías una mano y después la otra y te pegaban ocho o diez palmetazos en cada mano, que se te ponían al rojo vivo. O te tenían de rodillas con los brazos en cruz con un libro en cada mano.

José (Còrdova, 1940):

Los profesores te pegaban con un palo, como decíamos nosotros azebucho, con el que te daban en la espalda y te dejaban todo marcado. Nos ponían con las manos en cruz con un par de libros, hasta que no podías más.

Per al règim franquista, l'educació mai no va ser una prioritat, va deixar milers de nens i nenes de diverses generacions sense escolaritzar i aquells que hi van poder accedir es trobaren amb una escola mancada dels serveis més bàsics i sense esperit educatiu.

Hi havia molts pobles on no hi havia cap centre educatiu, com és el cas d'Osa de la Vega (Conca), on va néixer en Miguel (1927):

No hi havia col·legi. Els nois havíem d'anar caminant com deu o quinze kilòmetres, plougués, nevés o fes vent, per poder anar al col·legi.

El cas de Huéscar (Granada) era molt semblant, com descriu Francisco (1926):

Las escuelas estaban muy lejos. Una hermana mía se fue a casa de mi abuela y allí había un colegio cerca y aprendió bastante, cuando vino sabía incluso escribir. Yo aprendí un poco porque en la época de la guerra había un hombre que era desterrado político y nos daba clases en el pueblo, pero hay cantidad de gente de mi época que son analfabetos.

Generalment, els edificis eren precaris i no tenien mitjans, com el del poble on vivia Salud (Villarejo de Fuentes, Conca, 1925):

En la escuela teníamos una estufa de leña y las niñas teníamos que llevar la leña para echar en la estufa para no tener frío.

L'espai on es feien les classes era similar a tot arreu, hi havia unes taules característiques, segons Baltasar (Chiclana de Segura, Jaén, 1949):

Eran pupitres de dos niños en cada uno; cada pupitre tenía dos agujeros en los que se ponían dos tinteros porque entonces se escribía con pluma.

Cada mañana al entrar se cantaba el Cara al sol y al salir alguna canción religiosa. No recuerdo haberme negado nunca a estos cantos ya que el miedo era muy fuerte.

Les autoritats mai no van demostrar cap interès per l'educació i, en molts casos, les escoles no eren més que un lloc on els infants passaven hores i hores. L'experiència de Rafael (Arcade, Pontevedra, 1938) en una escola privada, parla per si mateixa:

La escuela la empiezo con un maestro que no tenía el título. Después estoy en otro colegio, que estábamos como si fuésemos recogidos porque el profesor nunca nos enseñó la lección. Los cuarenta y cinco chavales, de entre cinco y quince años, se enseñaban unos a otros. Cada uno estudiaba a su manera, porque durante la clase el maestro se dedicaba a arreglar radios y a hacerlas, porque se tenía que buscar otros medios para subsistir porque la mayoría de los que estábamos ahí no podía pagar.

Alguns pares aconseguien ingressar els fills en una escola de caritat en règim d'internat, tot i que la situació no millorava, segons testimonia Amparo (Badalona, 1956):

Yo estuve en un internado, pues mis padres no me podían mantener, y a mí y a mi hermana nos internaron. Fue traumático. Tenías un horario muy rígido que empezaba a las siete y después de desayunar e ir a clase, por la tarde cosíamos y las monjas lo vendían.

También había castigos, quedarte sin postre. Pegarnos o pellizcarnos que era lo más corriente, te quedabas sin postre, sin cenar, o te hacían fregar el suelo del comedor o las escaleras. Las monjas no nos trataban bien; ellas cumplían con su trabajo pero no se daban cuenta que éramos niñas y necesitábamos cariño y comprensión.

Aquestes dificultats que patien van fer entendre als més pobres, com Valentín (Cárcheles, Jaén, 1959), que l'escolaritat, l'educació, era cosa de rics:

En estos tiempos era difícil seguir estudiando porque en las familias había necesidad de la entrada de un sueldo y nos poníamos a trabajar muy pronto. En realidad, en aquella época parecía que los hijos de los trabajadores no podíamos estudiar, que era algo destinado a las clases pudientes.

El desinterès per l'escolarització quedava reflectit en el gran nombre de criatures que no van poder assistir mai a l'escola o ho van fer de manera insuficient. Els nens i les nenes de les famílies humils sovint no hi anaven, bé perquè havien d'ajudar l'economia familiar, bé perquè les noies s'ocupaven de les feines de la casa.

José (Cabeza de Vaca, Badajoz, 1933), n'és un exemple:

Cuando empecé la escuela tenía unos seis años y la dejé con diez para irme a trabajar con mi padre de pintor [...]. Me hubiera gustado haber seguido estudiando, además me gustaba mucho, lo que pasa es que hacía más falta comer.

Les noies eren les grans sacrificades a l'hora de decidir quin dels fills havia d'anar a l'escola. Aurora (Tortosa, 1938), que va acabar exercint de professora, explica aquesta situació:

Hi havia una jerarquia claríssima; los nois i sobretot el gran... el gran era tot. Després dos nois i la noia desitjada, que és la meva germana, la tercera, i el paquet de los dos últims [...]. Només un detall, evidentment los nois van a escola, la meva germana també, però jo, no calia. Perquè era la petita, pues, podia acompanyar a la meva mare o podia fer coses. No vaig anar a l'escola més que per a la primera comunió, quan tenia vuit anys, i després no m'incorporo fins als dotze anys.

A l'escola estava ben diferenciat això dels rols. Sí, els meus germans havien d'estudiar batxillerat i la meva germana gran, curiosament, també, però jo tan sols cultura general. Crec que com a dona hauria pogut ser una perfecta analfabeta [...] No havia d'estudiar batxillerat perquè no calia, ja que em casaria. Però jo trencó, i molt petita. Per què trencó? No ho sé. Crec que com a dona he tingut moltes facilitats per ser una idiota perfecta, perquè m'encarrilaven realment per ser un objecte, la dona objecte.

Aurora (Jabalquinto, Jaén, 1928) i Adoración (Molins de Rei, 1936) lamenten:

Eso para mi fue una desgracia. No pude pisar el colegio ni un día. Cuando tenía seis o siete años tuve que estar criando a mis hermanos y además ayudando a mi madre a llevar la casa. Sé leer y escribir porque mi hermana me enseñó.

Vaig anar a l'escola, però no era de molta obligació. Als dotze anys la vaig deixar perquè a casa em necessitaven, havia de fer el menjar per quan el pare tornés de treballar perquè la mama també treballava. Després va néixer el meu germà petit i també li vaig fer de mama.

La dura disciplina escolar i la importància de les pràctiques religioses va mantenir-se dècades enllà de la primer postguerra.

Antònia Castellana (Molins de Rei, 1950) comenta:

Jo vaig anar a una escola religiosa. Des dels vuit anys ens feien anar a missa diària a les 8 del matí, les misses eren en llatí i duraven un munt. El mes de maig ens feien fer el mes de Maria, confessió setmanal, amb amenaces de pecat mortal, tabú el tema del sexe, tabú el tema de... bé cinquanta mil temes!, el tema de la política...!!

Francisca (Barcelona, 1958):

Recuerdo el colegio como... ¡Buf! que no era agradable. Los profesores eran unas personas muy rectas, a las cuales siempre tenías bastante miedo. ¿Por qué? No sé, no había comunicación con ellos, o sea, todo era obediencia. Tú tenías que obedecer porque había normas y punto. No te podías plantear, ni preguntar, ni pensar, simplemente obedecer. Entonces, claro, ibas con miedo. Si no te sabías la lección te daba muy mal rollo y los profesores no escatimaban en dejarte en ridículo delante de los demás; incluso te castigaban, incluso te pegaban con una regla en las manos si hablabas. Siempre te tenías que quedar después del colegio para hacer copia.

10. Una moral estricta

«Els diumenges al matí ens vàiem a missa i quedàvem per anar al cinema; ens passàvem tardes veient pel·lícules d'amor, moltes prohibides per als menors. Altres tardes anàvem al ball, sempre acompanyades dels pares, i és aquí on vaig començar a conèixer nois. També anàvem al local d'Acció Catòlica. Un dia, ens van fer fora per portar un vestit de màniga tres quarts.»

Cecília Parcerissa

Torregrossa, Lleida, 1947

La imposició de la moral catòlica va afectar tots els àmbits de la vida pública i privada. S'establí el control de la societat a través de l'educació i de la censura dels mitjans de comunicació, sense escatimar mesures coercitives amb la repressió directa. Una part molt important d'aquesta vigilància es va exercir a través de les organitzacions falangistes com l'«Organización Juvenil Española» i la «Sección Femenina», o mitjançant la influència de l'Església des de les parròquies dels barris i dels pobles de tot l'Estat.

Jaume (Bellví, 1933) explica el paper que l'Església exercia a la seva vila:

Para nosotros era, en parte, una represión, porque teníamos que ir obligados a misa. Y el que no sabía el catecismo —lo raro era saberlo porque no nos gustaba— se llevaba un puñetazo a la cabeza seguro. Entonces, claro, el ir a misa era algo que repudiaba porque no había ningún sentimiento hacia aquello, sino obligación. Los padres del que no iba a misa estaban señalados.

La ideologia franquista, en sintonia amb els valors de l'Església catòlica, atorgà a la dona un paper de submissió total a l'home. L'aspecte extern s'havia d'ajustar a unes normes estrites de decència. La indumentària havia de ser extremadament escrupolosa, com expressen aquestes declaracions de Justo (Guadix, Granada, 1927):

Por la calle: no podía ir un chico abrazado con una chica, eso no se veía, y escotes tampoco, las mujeres iban muy tapadas.

M. Carmen (Pueblo Nuevo, Còrdova, 1952) recorda:

Les dones, per anar a missa, a l'església, havien d'anar d'una manera determinada, però un dia qualsevol era normal que la roba fos més vella i estripada. Els caps de setmana sempre tenies una peça nova que només te la posaves per anar a l'església. La majoria de dones portaven faldilla menys les que eren esportistes, famoses o simplement eren molt atrevides.

Bartomeu (Mallorca, 1925) parla de la censura instaurada en els espectacles:

Vaig ser una vegada, quan era jove, agent artístic i organitzàvem funcions pels pobles. Llavors hi havia una censura tan grossa, tan grossa, tan grossa, que en quant a la forma de vestir, havíem d'enviar un disseny al governador civil perquè

poguessin dir sí o no. Sempre enviàvem els mateixos. Ens feien posar mocadors per tapar. Com poden passar aquestes coses? Doncs sí, sí, era terrible!.

La relació entre els nois i les noies s'obstaculitzava i coses aparentment tan senzilles, com ballar, depenien de l'autorització materna. Quan no agradaven les companyies, la voluntat dels pares es volia imposar de qualsevol manera, fins i tot aplicant càstigs físics.

Bartomeu (Mallorca, 1925) i Antonio (Andalucía, 1938) ho expliquen:

Per ballar un ball, primer havies de mirar la mare a veure si estava de bon humor o no, perquè arribaves allà i convidaves a ballar i ella mirava a sa mare i ella feia així o aixís i et quedaves amb ella o sense ella.

Quando empezabas a salir con una chica... entre los problemas que tuve cuando yo empecé a salir con mi mujer —que la conocí con catorce años y yo con dieciséis— ¡ la pobre mía!...¡ la de palizas que le dieron por salir conmigo!.

La formalització de les relacions per acabar en matrimoni no significava, de cap de les maneres, un relaxament de les estrictes normes morals existents.

Sebastián (Almeria, 1935) diu:

Els meus pares no controlaven el nuviatge perquè sabien que no érem esbojarrats, però si passejaves amb la núvia pel carrer agafats, a causa del masclisme que hi havia, ella era tractada de fresca i si li feies un petó, la núvia quedava com si fos una promíscua. No podíem fer res pel carrer.

Josep Maria (Les Palmes de Gran Canària, 1934):

Et vigilaven per tots els costats, no es perdien res. La feina nostra era per agafar la noia i portar-la al cantó on no hi havia la mare.

Claudio (Camuñas, Toledo, 1934):

Sortíem els diumenges a la tarda a passejar, però encara que jo estimés alguna dona i ella m'estimés a mi, no podíem ni ajuntar les mans perquè corria la veu pel poble i moltes noies per coses com aquestes havien de casar-se. Sempre pagava la dona. Abans de casar-te havies d'aprendre el catecisme, perquè si no el sabies no hi havia boda. Jo tenia dues germanes que estaven de nuviatge i a la taula s'asseien les dues parelles, i la mare les vigilava mentre feia calceta. No podien anar mai soles a cap lloc, ni fer res... no ho feien ni d'amagat.

La sexualitat només es concebia en les relacions dins el matrimoni i amb l'objectiu de la procreació. No existia cap tipus d'educació ni d'informació relativa a la sexualitat, considerada un tema tabú que només es tractava com a problema. Quan les noies tenien la primera menstruació, només se'ls informava dels perills que podien presentar-se a partir d'aquell moment.

M. del Carmen (Pueblo Nuevo, Còrdova, 1952) i Petra (Santa Elena, Jaén, 1940) expliquen:

Tot estava molt més controlat que ara. A les noies, quan els venia la primera regla, les mares eren les encarregades de dir-nos que ja eres dona i que teníem riscs.

La sexualidad era tabú. En aquella época no había información como hay ahora y muchas personas de mi edad iban al matrimonio sin conocer nada.

Qualsevol altra possibilitat, com són les relacions fora del matrimoni o entre persones del mateix sexe, quedava prohibida, perseguida i estigmatitzada des de tots els àmbits on es podia regular la vida privada.

Montserrat (Molins de Rei, 1935) recorda:

Teníem un sentiment de por constant. Pecaves sempre que feies alguna cosa: pecaves si feies l'amor, pecaves dient qualsevol cosa... tot era por i la por més gran era la por a l'infern. Un noi podia sortir amb una noia si ja eren parella formal i tenien un prometatge pròxim.

La declaració de Justo (Guadix, Granada, 1927) també és eloqüent:

La mujer que tenía novio cuatro o cinco años y se peleaban por lo que fuera, aquella mujer ya no se casaba con ella un soltero. Se casaba con algún viudo o con una persona mayor, un mocico viejo, si no, no se casaba.

En el cas de les relacions homosexuals, la repressió va conduir cap a l'ocultació total i, en conseqüència, cap al desenvolupament d'una doble vida. Jordi (Barcelona, 1947) va iniciar les seves relacions homosexuals a l'institut i des de llavors el va envair un profund sentiment de culpa que el va acompanyar fins al punt de plantejar-se el suïcidi després de sentir una afirmació de la seva mare: «Prefiero ver a mi hijo muerto antes que mari-ca», que se li va quedar clavada, tal i com ell ho explica:

Cuando toda la sociedad te está diciendo que tú eres diferente, que tú eres una mierda, que tú eres un enfermo social, que tú eres un perverso, lógicamente te hace sentir muy mal. Cuando ves que tus padres están haciendo todo lo posible para darte lo mejor y tú no cumples las expectativas que ellos han deposi-

tado en tí, esto te marca toda la vida. Para mí el problema era tan grande que me bloqueó de tal forma que dejé los estudios, no tenía ganas de relacionarme con nadie.

Quan va fer els dinou anys, Jordi, davant de la forta pressió a la qual se sentia sotmès i amb la necessitat de convertir-se en una persona normal, va decidir anar a un professional per realitzar una teràpia d'aversió al llarg de deu mesos, tot i no que va obtenir cap resultat.

11. Jocs i festes populars

«L'any 1957 vàrem tornar a celebrar la Festa de Santa Eugènia. Era un romiatge que es feia tots els dilluns de Pasqua i que durant la Guerra Civil i els primers anys del franquisme no es va poder celebrar. A mi, el que més m'agradava era quan es ballaven les sardanes.»

Rosa Puigvehí

Agullana, 1957

Un dels aspectes de la vida quotidiana més definidors de la pobresa i l'escassetat que patien les classes populars es pot trobar en l'àmbit de les celebracions, les festes, els jocs i, en general, en totes les diferents activitats relacionades amb el lleure, tant dels adults, dels joves, com dels més petits.

Les llargues jornades de treball al camp i la incorporació precoç dels infants a la feina no deixaven gaire temps per als jocs, ni tan sols per al descans. A més, les activitats de lleure estaven totalment condicionades pel «retorn» a l'ordre moral sota el control de l'Església. Les festes anuals que afectaven el calendari laboral (Nadal, Setmana Santa, Corpus, etc.) i les celebracions familiars (bateigs, casaments, etc.) estaven profundament vinculades a criteris religiosos. Es van prohibir les festes d'origen pagà o aquelles que poguessin atemptar contra la moral imperant, com ara el Carnestoltes. A més, les dates de caire reivindicatiu es transformaren en celebracions religioses, com va ser el cas del Primer de Maig, que va passar a ser la festa de «San José Obrero» anomenada per les autoritats «Día del Productor».

Les celebracions familiars de les classes populars eren molt senzilles. Després de la cerimònia religiosa hi havia el costum de convidar a un dinar que es feia a les cases o a les escoles del poble on es compartien truites, embotits, dolços i licors casolans. Tampoc no hi podia faltar el ball.

Magdalena (Colomera, Granada, 1936) diu:

Se reunía la familia y algunos amigos y si había alguno que sabía tocar un poco, tocaba y la gente bailaba.

Les dones patien la pressió malaltissa del règim i, ahora, la penúria econòmica, ja que moltes de les seves ocupacions durant el temps lliure les relegaven a l'àmbit domèstic amb un objectiu clar: el matrimoni i la maternitat. Així es dedicaven a fer ganxet, punt de creu, cosir, preparar-se l'aixovar, cuinar i d'altres activitats considerades honorables per a una dona decent.

En aquesta societat tan tancada, els homes sortien més amb els amics, tot i que hi havia un punt de trobada de tots dos sexes als balls, que eren els llocs preferits pel jovent, tant de les ciutats com dels pobles, per passar-hi les tardes, sobretot a l'hivern.

Les noies, en una actitud de contenció, esperaven que algun noi les traguess a ballar sota la vigilància de mares, àvies i familiars femenins segons confirmen diversos testimonis.

Justo (Guadix, Granada, 1927) parla del que s'acostumava a fer al seu poble quan era jove:

Los amigos salíamos con la bandurria, la guitarra y el acordeón, que yo lo tocaba muy bien, y juntábamos entre todos 6 o 7 pesetas, si el baile nos costaba 8 o 10, las poníamos entre todos y le pedíamos al dueño que tenía una hija mocica y un hijo también mocico que nos dejara la cueva y con eso nos daba para hacer cuatro o cinco horas de baile.

Las madres iban con las hijas al baile y se sentaban en las esquinas en una silla vigilando. Aquello era muy serio la verdad, de besos y abrazos allá nada, se los daban a escondías.

Les festes locals, les que es feien en homenatge a les verges i als sants patrons a començament i final d'estiu, abans i després de la collita, eren esperades amb expectació. Constituïen un trencament de la rutina i d'alguna manera creaven un ambient força distès, que permetia durant uns dies deixar de banda la crua realitat que es vivia la resta de l'any.

Sovint hi havia ball i s'organitzaven àpats col·lectius i espectacles de còmics ambulants, de gitanos amb óssos o micos i obres de teatre. Les representacions es feien a la plaça del poble i cadascú portava la seva cadira.

Miguel (Osa de la Vega, Cuenca, 1927) explica:

Les festes eren molt maques, el dia de la Immaculada, la recordo, venia una orquestra a tocar i fèiem ball i fèiem un berenar i sortien els nois i les noies i escollíem la noia més bonica del poble i li dèiem la reina del poble.

Dolors (Barcelona, 1917) explica la vigilància a què estaven sotmeses les parelles per si s'acostaven massa:

La joventut, fos del lloc que fos, va estar molt reprimida perquè tot era considerat immoral i ningú no volia que les seves filles fossin considerades immorals. A les sales de festes hi havia vigilants que controlaven les parelles. Els balls de Carnaval havien estat prohibits. També a la Festa Major, totes les noies havien d'anar acompanyades de les seves mares, tietes, àvies; en canvi, els nois anaven sols.

A les ciutats hi havia altres entreteniments: el fútbol, els toros, el teatre i el cinema. Aquestes dues últimes activitats estaven sotmeses a l'estreta censura del règim.

Les pel·lícules que es projectaven els primers anys anaven en la mateixa línia que la resta de la política social: depuració ideològica i propaganda de

guerra. En aquest sentit cal destacar *Sin novedad en el Alcázar* (Augusto Genina, 1940) o *Raza* (José Luis Sáenz de Heredia, 1941), signada per Jaime de Andrade, un pseudònim del mateix Francisco Franco. Durant els anys cinquanta es va imposar el cinema comercial, sobretot procedent dels Estats Units, i el de collita nacional basat en temes religiosos, patriòtics i humorístics.

Clara (L'Hospitalet, 1942) recorda:

La repressió es notava amb coses com les pel·lícules, que es vigilava molt que no les veiessin els nens i les nenes o, fins i tot, els joves que ja tenien una edat. Van fer, per exemple, una pel·lícula que es deia *Gilda*. Les tietes, quan en parlaven, deien: «cuidado que hi ha roba estesa.» La roba estesa érem nosaltres que ja érem a punt de ser dones.

Els infants, abocats a un treball prematur, moltes vegades no tenien ni temps ni joguines per jugar.

Francisco (Huéscar, Granada, 1926) rememora:

Cuando era pequeño jugábamos con lo que había, se podía hacer un coche con una lata de sardinas: se le hacían unos agujeros por los lados y con la corteza de los pinos se hacían las ruedas. Eso los más pequeños, los mayores no había juguetes, tampoco había para leer.

Els regals dels reis exterioritzaven amb cruesa les diferències socials, tal com afirma Clara (L'Hospitalet de Llobregat, 1941):

Em recordo que per Reis ens van regalar uns xubasqueros i unes botes. I aquell dia feia un sol que estrellava la terra i nosaltres ens vam passejar per tot el poble amb les botes i el xubasquero perquè ens ho havien portat els reis!! I una bicicleta i cuinetes. I és clar, moltes persones no ho tenien, pobrets, nosaltres gràcies a Déu érem privilegiats.

Les famílies humils supliren la manca de recursos amb imaginació per fer regals als seus fills: nines fetes amb pals i llana, pilotes de drap, tabes, cordes per saltar, «rayuela», cromos amb cartrons de caps de llumins, etc.

Amb freqüència els testimonis es refereixen a la il·lusió amb la qual rebien els regals de Reis, malgrat que es tractés d'una taronja o una «rosquilla». La majoria dels entrevistats manifesten no haver tingut mai una joguina comprada i sovint recorden amb bastant nitidesa la primera joguina «de debò» que van tenir.

Julio (Torredonjimeno, Jaén, 1922) ho té molt present:

¿Qué juguetes tenía? Juguetes, ninguno, hijo, sólo un año me acuerdo que me compré en la feria de San Pedro un cochecito que me costó 35 cms. Hacíamos una pelota de trapo y con una guita la atábamos y le arreábamos y así jugábamos a la pelota.

Antonio (Montilla, Còrdova, 1936):

También jugábamos con pelotas hechas con trapos, una piedra en el centro y todo atado con cuerdas. También hacíamos carros de madera y jugábamos con espadas.

Els jocs eren senzills i es feien al carrer, segons diu Petra (Santa Elena, Jaén, 1940):

Los juegos de mi infancia eran pocos: la rayuela, que era un tejo de piedras. Hacíamos una cruz en el suelo y jugábamos saltando de un cuadro a otro.

Claudio (Camuñas, Toledo, 1934):

No hi havia res per jugar, només els taps de gasosa. [...] Quan era una mica més gran anava a un bar que es deia casino [...] hi anava els dies de festa i jugava al parxís i allà vaig començar a aprendre a jugar al billar quan tenia catorze anys.

Eduard (Santa Coloma de Gramanet, 1933):

A la meva infantesa jugava als quatre cantons. [...] També jugàvem a bèlit. El bèlit és un tronc una mica més gros que un dit amb una punta fina a cada banda. Llavors, el posàvem a terra i, amb una pala, li donàvem un cop al cantó i això sortia rodant i, pam! li donaves com al beisbol. [...] També jugàvem a l'acuit a córrer. Sempre érem al carrer. Quan jo tenia quatre anys sortia a jugar i no passava res.

Clara (L'Hospitalet de Llobregat, 1941):

Jugàvem al carrer. Recordo que la mama em cridava al vespre: «Claraa!!» i jo deia: «espera't un moment que ara passa un núvol per la lluna i quan hagi acabat de passar el núvol per la lluna entraré.» Tothom sortia a la fresca amb les gandules i no passava cap cotxe, ni cap bicicleta, ni res. Jugàvem a amagar, a endevinalles, a escriure amb guix a terra i posar noms. Recordo que una cosina meva sempre ens posava paraules difícils (ella era molt intel·ligent i més gran que nosaltres), com oftalmòleg, que nosaltres no sabíem què volia dir. També jugàvem a colors, allò que parlaves a l'orella —mentre cosies a col·legi, que estaves fent labors— doncs coses a l'orella que havies d'endevinar, noms de pel·lícules de cine.

12. Resistència i canvis

«Era el dia 11 de setembre de 1977, dos anys després de la mort de Franco. Aquell dia, quasi tots els catalans i catalanes vam sortir al carrer per expressar l'amor que teníem per la terra on vivíem i que tantes opressions havia patit. Va ser la primera manifestació de l'11 de setembre i tots ens sentíem més lliures.»

Àngel Carbonell

Barcelona, 1977

En els primers anys del franquisme alguns grups de l'oposició, sobretot el PSUC i la CNT, van creure que la dictadura no podia sobreviure gaire temps. Però a mesura que passava el temps, aquestes esperances es van anar esvaint i la dècada dels anys cinquanta es va caracteritzar per l'escassa rellevància de les accions dutes a terme per l'oposició. La dura repressió a l'interior i la fi de l'aïllament internacional van fer pràcticament impossible cap tipus de resistència. Qualsevol acte, per senzill que fos, podia ser considerat un atemptat contra el règim i rebre un càstig sever.

Gregorio (1933, Alcázar de San Juan, 1933) explica com escoltaven d'amagat una emissora de ràdio que les autoritats franquistes no controlaven:

Teníamos una radio para escuchar una emisora clandestina, había que escucharla con la luz de la casa apagada para que la Falange pensara que estábamos durmiendo, y la metíamos debajo de la cama.

La por a perdre el treball i la repressió policial de qualsevol expressió reivindicativa davant l'explotació laboral obligaven els treballadors a resignar-se, pocs s'arriscaven a protestar.

Aurora (Montilla, Còrdova, 1933) recorda aquestes condicions laborals i la influència del «Sindicato Vertical»:

Lo primero que me pagaron en la Siemens fueron setecientas pesetas. No era justo pero si protestabas te dejaban atrás y no te daban trabajo.

Malgrat la repressió, els treballadors van ser capaços d'organitzar vagues per reivindicar millores. Les difícils condicions de vida empenyien a la protesta tot i la manca de canals establerts per dur-la a terme. José ho recorda:

Más adelante participé en una huelga del campo porque ya llegó un momento en el que nos teníamos que rebelar para tener más sueldo y para que nos aseguraran. Entonces tuvimos que hacer huelga, hubo tensiones, paro y a consecuencia de esa huelga yo tuve que emigrar aquí a Barcelona.

La manca de llibertats i les condicions de vida no eren millors a les ciutats. L'any 1951 es va produir un fet rellevant de protesta social a Barcelona, la vaga de tramvies, que va ser seguida per molts ciutadans i fortament reprimida per la policia franquista.

Francesc (Barcelona, 1937) ho té encara ben present:

La vaga de tramvies, que per cinc cèntims —em sembla que eren cinc cèntims. Tothom anava a treballar a peu, plovent i sense ploure, es va aconseguir guanyar aquesta situació de vaga. El que no podíem fer era reunions, com ara es fan, reunions de més de tres persones estava prohibit, si hi havia més de tres o quatre persones enraonant del que fos —potser enraonaven de toros, jo que sé—, doncs aquelles persones se les agafava i se les portava a comissaria. Va ser molt difícil, molt difícil.

Més endavant, alguns sectors de la societat catalana començaren a promoure alternatives pròpies a l'escola tradicional. Així, davant la situació de deixadesa dels centres públics i de l'adoctrinament polític i religiós, es van començar a crear agrupacions de pares, mares i mestres que fundaren cooperatives escolars apostant per l'educació en llibertat, en llengua catalana, amb rigor científic i en coeducació. Aquest nou model reprenia l'esperit obert que havia caracteritzat l'escola del període republicà i la reivindicació de la catalanitat i la coeducació passaven a ser una ofensiva per a les autoritats del règim.

Joan (Sant Sadurní d'Anoia, 1921) ho evoca:

Els que manaven només volien que la gent anés als hermanos i a les monges. Els que anaven als hermanos i a les monges pagaven, i els que anaven a l'escola pública no els donaven res [als mestres], més ben dit no els pagaven gairebé ni el llum ni les serradures de l'hivern. Perquè anaven amb estufes de serradures les escoles... una desgràcia total, les escoles públiques!

La nostra canalla havia de començar a anar a escola. Molta gent que tenia la canalla petita ens vam ajuntar. Els Hermanos no pitaven i les escoles municipals no pitaven perquè els ajuntaments no se'n cuidaven i no els donaven res. Llavors vam organitzar l'escola Vilarnau l'any 64. Vam fundar una escola catalana, mixta, activa i laica. Vam engegar l'escola i el que els va fotre més va ser que era mixta, o sigui, nens i nenes barrejats. És clar nosaltres teníem mosses i teníem xicots, i volíem que anessin a la mateixa escola. Tanta capacitat, o més, tenien les mosses i a vegades més voluntat i tot, que segons quins xicots. I va haver-hi una lluita terrible amb això.

A més de les iniciatives de la societat civil i dels moviments d'oposició, el règim de Franco es va trobar amb una fissura dins els pilars bàsics que recolzaven la dictadura. L'Església es va anar distanciant cada vegada més del règim. Des dels anys 60, sectors minoritaris dins el catolicisme, coincidents amb els corrents innovadors del Concili Vaticà II, van començar a criticar la política franquista. En els barris obrers, alguns capellans, seguint els ideals de justícia i de defensa dels oprimits, es van unir als moviments d'oposició antifranquista i democràtica i oferiren parròquies o locals per fer reunions clandestines.

La detenció i maltractament d'un estudiant militant del PSUC va generar una protesta ciutadana a Barcelona per part d'un bon nombre de capellans, que es manifestaren per la Via Laietana l'11 de maig de 1966, per presentar una carta de protesta a la policia contra les tortures infringides.

Mossén Joan (L'Ordal, 1935) va participar en aquell acte:

Tots anàvem amb sotana, va ser impressionant...Vàrem ser molts capellans aquell dia. La policia no va acceptar la carta, llavors vàrem insistir i la policia ens va perseguir amb les porres. Després als tres primers convocants els varen citar a declarar. Allò va ser un trencament fort amb el règim, els bisbes van començar a no estar-hi massa d'acord.

Des de les organitzacions catòliques com l'HOAC, la JAC, la JEC i la JOC, van sorgir moviments de renovació que van convergir amb les protestes obres i universitàries.

La trajectòria d'Antònia Castellana (Molins de Rei, 1950) segueix l'evolució dels moviments progressistes dins l'Església. Al final dels anys 60 van sorgir les Comunitats Cristianes de Base i en els primers anys 70 Cristians pel Socialisme. La seva vinculació a aquests moviments la portà a la militància política:

Vaig formar part de la JAC (Joventut d'Acció Catòlica), ens reuníem al carrer Major, realment eren moviments útils perquè era una època d'un desert cultural, desert de fe i de consciència social i van fer un paper molt important. La JOC (Joventut Obrera de Acció Catòlica) era una organització molt minoritària, però fèiem reaccionar la gent. Marcàvem espais dintre l'Església, creàvem opinió. Sí, jo penso que van ser determinants per fer crear consciència, sobretot en ambients cristians.

[...] Les comunitats de base neixen des de llavors. Estaven formades per capellans progressistes, capellans obrers i gent de base, del poble. S'organitzaven col·lectivament a través de la parròquia, a través de la fàbrica. Aquests moviments trencaven la ideologia d'aquells moments.

Miguel Ángel (Barcelona, 1957) va tenir una trajectòria paral·lela que el menà a participar activament a l'associació de veïns del barri La Miranda de Cornellà de Llobregat. Des d'allà va lluitar per millorar les condicions de vida del barri que, en aquells anys, tenia tot tipus de mancances sanitàries, educatives, culturals i d'oci:

Vaig participar en les Joventuts Comunistes. Tenia disset anys i vaig entrar al grup a través d'un grup d'amics. Ens reuníem als baixos del col·legi de Sant Miquel, que pertanyia a la Parròquia de Sant Miquel de Cornellà. Part de l'Església estava contra el franquisme i facilitava que les persones antifranquistes i els grups d'oposició a la dictadura es poguessin reunir i planificar activitats per conscienciar la població de la perversió del règim i per intentar acabar amb la dictadura. Entre les persones d'Església més actives i compromeses hi va haver en Joan García-Nieto, que ens donava xerrades i conferències. Era una persona que es jugava el tipus.

L'oposició a la dictadura s'intensificà amb un desplegament a diversos fronts: moviment obrer i estudiantil, partits polítics d'esquerres i nacionalistes, i altres amplis sectors intel·lectuals, professionals i culturals. L'aparició de les organitzacions il·legals com Comissions Obreres va constituir una fita important en la lluita antifranquista i en la defensa dels drets dels treballadors.

Manel (Lorca, Múrcia, 1940) recorda:

A finals dels anys 60, amb el creixement econòmic en el seu màxim esplendor, les classes obreres vam començar a conscienciar-nos i a mostrar públicament el nostre desacord amb la patronal i, indirectament contra el règim franquista, ja que molts de nosaltres treballaven moltíssimes hores a uns sous molt baixos, sobretot en el sector metal·lúrgic on les empreses tenien treballant un gran nombre d'obrers. Vam començar a organitzar vagues, molts cops tancant-nos en esglésies, llocs on la policia no podia accedir. Ens reuníem clandestinament per xerrar i organitzar nous fronts de lluita. Difoníem les nostres propostes i idees boca a boca i, a vegades, llançant papers de propaganda des de dalt dels terrats.

En moltes d'aquestes reunions la policia feia acte de presència col·locant furgons o infiltrant policies secretes en els actes, així que moltes de les persones que hi participaven evitaven fer declaracions compromeses en veu alta. El sector universitari va col·laborar i es va sumar a aquests actes i va ajudar moltíssim a la lluita obrera.

Els darrers anys del franquisme van créixer les mobilitzacions de la classe obrera, que va unir la seva força a la d'altres sectors socials i polítics. La lluita no va ser només per obtenir millores laborals i drets sindicals, sinó també per aconseguir llibertats, democràcia i socialisme.

De la profunda implicació de la classe obrera en el canvi social en parla Manuel (Còrdova, 1933):

En esta empresa hicimos un paro y aquello parecía Vietnam porque la policía nos trataba como si fuéramos salvajes, nos tiraban balas de goma. En aquella época, en los años 70, cuando hacíamos un paro lo hacíamos de verdad. Estuvimos de huelga un mes, sin cobrar un duro. En estas huelgas reivindicábamos que nos dieran más dinero pa comer, más escuelas pa ustedes.

Les protestes dels estudiants universitaris, que durant el curs 1966-67 havien creat el SDEUB, superaren la reivindicació corporativa per afrontar directament la protesta política mentre plantejaven noves fórmules organitzatives que presentaven una directa confrontació a les estructures previstes pel règim. El desconcert va obligar les autoritats a tancar, en més d'una ocasió, les universitats catalanes i espanyoles.

Lluís (Barcelona, 1953) es va incorporar a les protestes:

Les meves primeres accions en els moviments d'oposició al franquisme van ser les típiques: vaig participar en diverses manifestacions organitzades pels estudiants a la Diagonal on hi havia la majoria de les facultats, en contra del procés de Burgos. Eren manifestacions bastant massives, hi havia la dinàmica acció-reacció en els enfrontaments contra la policia que anava a cavall i ens atacava amb mangueres d'aigua.

A causa de la imposició de l'estat d'excepció per part del govern franquista i la repressió, van sorgir moviments d'extrema esquerra i es va crear una organització de base, els comitès de curs, en la qual vaig entrar. Els comitès de curs s'agrupaven en l'assemblea de facultat i cada una escollia uns representants que formaven l'assemblea de districte.

La junta dels comitès de districte era la que coordinava les accions i les manifestacions de totes les facultats i universitats de Barcelona. Evidentment això era il·legal i es feia de manera absolutament clandestina.

El malestar social impulsava la militància múltiple en moviments obrers, estudiantils i de barri, i d'aquest compromís en sorgia sovint l'adscripció política a un partit clandestí.

La trajectòria d'Antònia (Molins de Rei, 1950) és molt representativa:

M'organitzo a Molins de Rei, sobre el 1970-1971, en un col·lectiu d'estudiants. Ens reuníem clandestinament perquè no hi havia llibertats democràtiques. No hi havia el dret d'associació, el dret de reunió, no hi havia cap mena de dret sindical ni polític. Llavors un seguit de gent jove que estàvem a l'escoltisme ens vam començar a reunir i a voler-nos formar políticament, perquè aquests temes no es parlaven a casa ni a la societat ni a l'escola.

El 1970 ens vam organitzar políticament en una organització que es deia Comissions de Barris i Fàbriques del Baix Llobregat, que era un associació clandestina que intentava organitzar el moviment obrer i el moviment veïnal. Després, amb tota la colla, vam entrar a un partit polític, aquí a Molins de Rei, que es deia Organización Comunista Bandera Roja i allà vam estar de 1972 fins a 1974. El 1974 vam entrar a un partit que és el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), llavors era el partit per antonomàsia del moviment obrer i de la lluita per la democràcia.

El pes de les organitzacions comunistes en la lluita clandestina les va convertir en l'aglutinant de bona part dels joves antifranquistes.

Marta (1950) es resisteix a deixar constància de la seva identitat, encara avui dia, però no dubta a transmetre el record dels seus anys de militància i de la repressió viscuda:

El meu nom de guerra és «Marta» i amb això crec que ja n'hi ha prou. Jo pertanyia al Partit Comunista d'Espanya, que després de la Guerra Civil, com tots els partits polítics, va ser il·legalitzat per Franco perquè no permetia que hi hagués partits polítics. El Partit Comunista, com que tenia una organització molt estructurada, va poder organitzar-se a la clandestinitat, que vol dir que existien d'amagat. La gent no sabia els nostres noms i fins i tot les nostres famílies no sabien que pertanyíem al Partit Comunista [...] Fins i tot entre les persones que estàvem al partit no sabíem el nom real per evitar que si t'agafava la policia, no et poguessin delatar, però sí el nom de guerra. Jo vaig entrar en aquest partit quan anava a la Universitat, quan era estudiant, a través de la coneixença d'un jesuïta que es deia padre Llanos, que tenia una parròquia en un lloc molt marginat de Madrid. Jo pertanyia a una cèl·lula, que és l'organització més baixa de la base del partit comunista, i ens dedicàvem a fer propaganda a la Universitat, per informar als estudiants de les injustícies que estava fent el règim de Franco, els assassinats que cometia i també intentàvem fer agitació, que vol dir convèncer quan vas a les manifestacions, vagues, etc. de la necessitat d'aconseguir les llibertats que el règim franquista no ens deixava tenir.

A mi em van detenir perquè algú de la Brigada Político-Social que estava infiltrat a la Universitat em seguia i un dia que estàvem reunits en una cafeteria del carrer Princesa de Madrid, eren les set de la tarda d'un dimecres del mes de febrer, doncs va sortir un company perquè no es notés que anàvem junts i el van detenir. Conforme anàvem sortint ens anaven agafant i portant a comissaria. No ens van informar del perquè ens detenien. Només ens van dir i perdona l'expressió: «¡A estas hijas de puta rojas se las van a cargar!». A la comissaria ens van posar a cadascú en una habitació diferent i ens van començar a interrogar. Primer venia un policia que deia que no entenia per què fèiem aquestes coses i pretenia que a les bones confesséssim qui eren els nostres caps. Després venia un altre amb males maneres i ens amenaçaven [...] Primer vam estar dos dies amb interrogatoris i dos tipus de policies ens van donar dues o tres castanyes fortes i algun cop al cap, però sobretot patíem maltractament

psicològic, amenaçaven a la nostra família i amenaçant que no sortiríem mai més d'allà, que ens posarien corrent elèctric, etc. Vam passar cinc dies a la Direcció General de Seguretat, que és un lloc que està a la Porta del Sol de Madrid, on interrogaven tots els detinguts polítics.

Els darrers anys del franquisme van veure com sectors importants de la població (obriers, sanitat, educació, intel·lectuals, moviments veïnals, etc.) van manifestar-se obertament contra el règim. Hi hagué un notable increment de la conflictivitat laboral, destacant les lluites obreres en l'anomenat *cinturón rojo* de Barcelona, i una forta mobilització al carrer en defensa dels punts programàtics de l'Assemblea de Catalunya.

La mort de Franco encetà una nova etapa de la història. La fi d'un règim dictatorial i la pressió dels moviments socials forçàren l'obertura d'un període cap a la democràcia política.

APÉNDIX

1. La història oral com a eina didàctica

Quan decidim aplicar un projecte d'aquestes característiques amb els nostres alumnes, estem prenent una decisió que ens porta més enllà dels objectius específics de l'àrea de ciències socials. L'experiència confirma que la metodologia oral aplicada a l'aula contribueix a l'educació integral, entesa com la unió entre l'adquisició de coneixements i l'assoliment dels valors de ciutadania. Entre altres aspectes, permet que els joves tinguin un contacte directe amb la realitat històrica fent que prenguin la tasca de reconstruir-la com a pròpia. Tots sabem que, quan l'alumnat s'implica en el procés d'aprenentatge, s'aconsegueix un major rendiment en l'adquisició de nous coneixements. A més, és una estratègia didàctica que facilita la relació entre diverses generacions, permet que l'alumnat surti del seu entorn més immediat i connecti amb altres realitats desconegudes que l'envolten. Aquest procés porta a la descoberta d'una nova perspectiva en veure la vida i adquirir nous valors, com són situar-se en el lloc dels que van viure altres experiències força diferents de les seves, adquirir un major sentiment de pertinença al propi territori local o bé al nucli familiar i valorar els canvis succeïts sobre els quals gira la conversa en relació amb el passat. En conseqüència, es pot afirmar que la història oral és una eina didàctica i educativa alhora.

L'obtenció d'informació oral es converteix en una tasca creativa que permet una relació més rica entre l'alumne i la història. Els documents testimonials ajuden a comprendre millor la informació sobre un període però, sobretot, ensenyen el sentit profund de la història, és a dir, no tant *el què*, sinó *el perquè*. Ofereix l'oportunitat de descobrir que l'estudi del passat recent pot ser estimulants quan s'enfoca des d'una actitud de curiositat, mirant d'analitzar i interpretar allò que les persones van viure. Aquest procés facilita la reflexió sobre el fet d'historiar i interroga com ens ha arribat el coneixement històric, qui ha fet la transmissió i amb quins interessos. En definitiva, estem parlant d'una metodologia que ofereix a l'alumnat ser subjecte actiu en el procés de reconstrucció històrica d'un determinats moments del passat col·lectiu i, alhora, li permet aprendre un conjunt de tècniques i habilitats que, més endavant, formaran part del seu bagatge personal i acadèmic.

Involucrats en la recopilació de fonts orals, els joves adopten el paper d'investigadors: es fixen uns objectius, s'informen, entrevisten homes i dones que van ser testimonis dels esdeveniments, analitzen, discuteixen, contrasten els nous coneixements amb altres fonts d'informació i, finalment, arriben a unes conclusions. En concloure el treball, els alumnes hauran recollit un material inèdit — paraules directes complementades amb documents per-

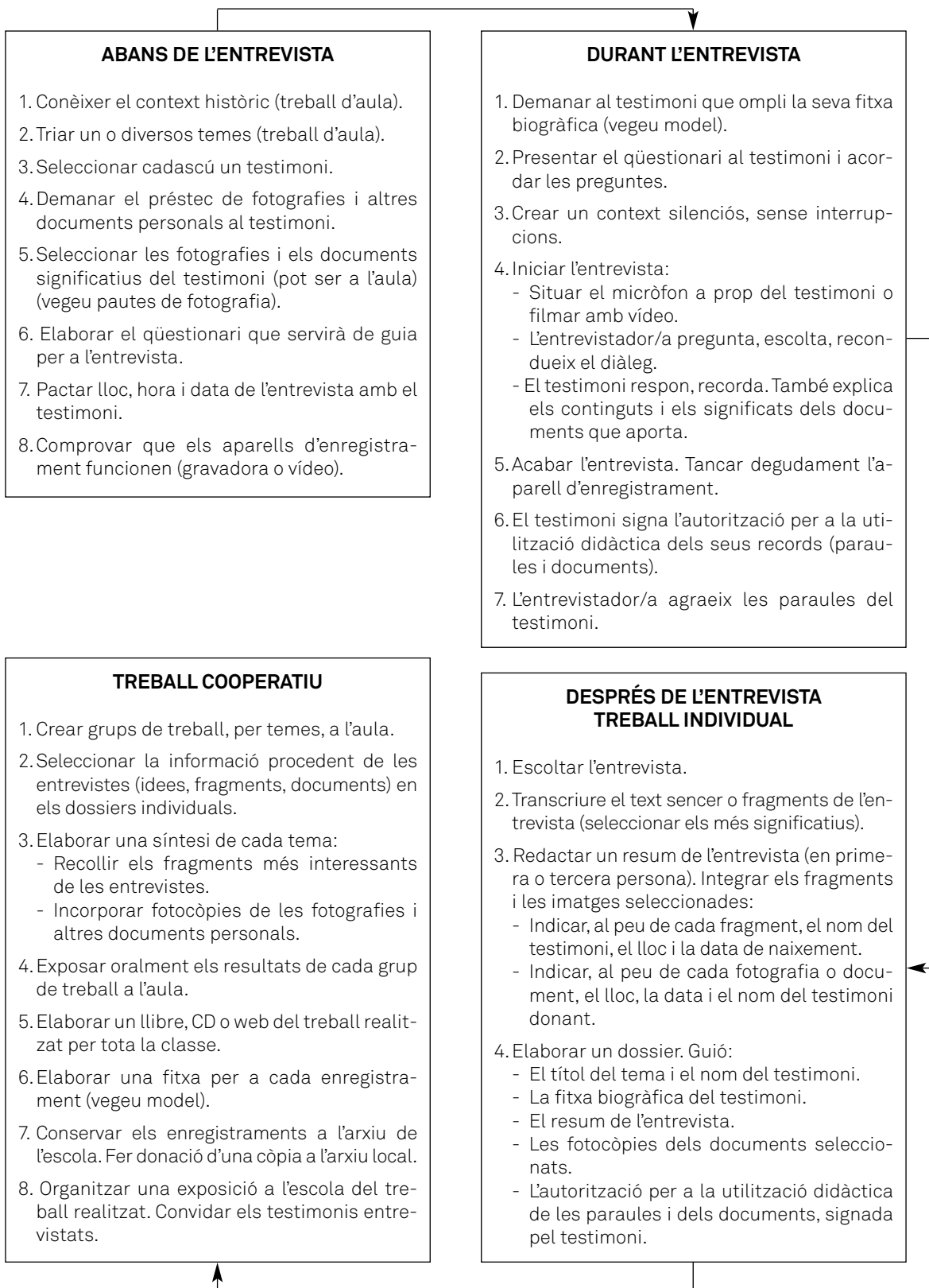
sonals— que no hauria existit sense la seva intervenció. A més, la seva participació en tot aquest procés permet que esdevinguin conscients del context històric en què viuen, comprnent el passat des del present i, en definitiva, projectant aquest passat cap al futur. D'aquesta manera es produeix la connexió entre passat, present i futur, que possibilita que els joves es converteixin en ciutadans i ciutadanes crítics i participatius.

Quan l'entrevista s'inicia a partir d'una o diverses fotografies familiars o bé a partir d'un document privat, es descobreix que aquests records són un estímul per a la memòria i ajuden a reviure vivències i detalls personals que sovint havien quedat en l'oblit. Hem de tenir molt en compte que hi ha documents, en especial la fotografia, que tenen necessitat de la paraula; formen part del patrimoni familiar i no solament contribueixen a situar en l'espai i el temps els fets viscuts sinó que també perden una part molt rica del seu valor testimonial quan desapareixen aquells i aquelles que els posseeixen. La intimitat pren força amb la imatge, capta uns instants, potser únics, i immortalitza persones, experiències i situacions. Pot arribar a tenir una dimensió simbòlica per al grup humà al qual pertany i contribueix a crear vincles entre les seves generacions.

En conclusió, l'ús de la història oral a les aules de secundària aporta un conjunt de valors didàctics que tenen un gran interès. En l'àmbit personal, desenvolupa les capacitats afectives i emocionals dels adolescents perquè han de treballar en equip i han de relacionar-se amb persones d'altres edats, la qual cosa els permet trencar barreres intergeneracionals. Alhora, fomenta el protagonisme de l'alumnat en la construcció del seu aprenentatge perquè s'aconsegueix una major motivació envers la matèria. Igualment, dóna l'oportunitat de millorar la maduresa personal, ja que els nois i noies han de moure's fora del seu entorn quotidià, entrar en contacte amb institucions i establir relacions amb persones alienes al seu univers habitual.

Fins ara, el treball realitzat en diferents indrets de Catalunya entre el jove amb un perfil social heterogeni i en diversos nivells educatius permet afirmar que la història oral és útil per contribuir a la història local i de l'entorn més proper, perquè dóna valor a la vida quotidiana i a l'aportació de la gent anònima com una part essencial de la història.

2. Seqüència didàctica

Fitxa biogràfica

Nom i Cognoms:

Adreça:
.....

Lloc i data de naixement:

Nombre de germans:

Lloc que ocupa entre els germans:

Estudis i altres activitats de formació:
.....
.....
.....

Ocupacions laborals:
.....
.....

Estat civil:

Nombre de fills:

Religió:

Afiliació política i/o sindical:

Associació cultural i/o veïnal:

Participació en moviments socials:

Fitxa tècnica

Títol del projecte:
.....
.....

Nom de l'entrevistat:

Adreça:
.....

Telèfon:

Edat:

Data de naixement:

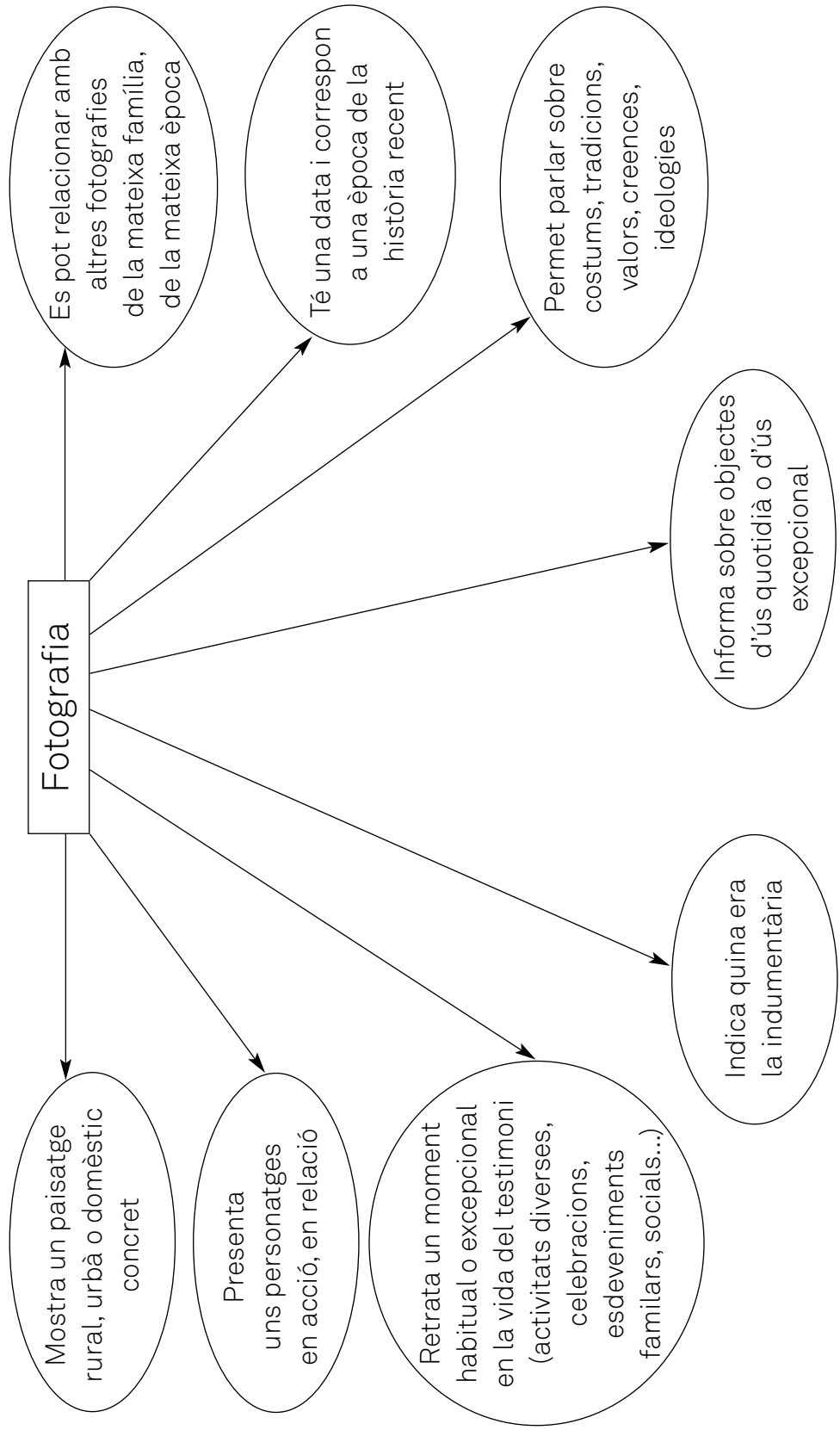
Nom de l'entrevistador/a:

Dia:

Lloc:

Durada:

Pautes per conversar a partir d'una fotografia familiar

3. Temes per elaborar qüestionaris

Infantesa

Descripció del poble o ciutat on vivia

- Nombre d'habitants.
- Tipus de construccions.
- Serveis (aigua, enllumenat, carrers, places públiques, edificis importants).
- Paisatge dels voltants.
- Tipus d'activitats econòmiques.

Descripció de la casa dels pares

- Tipus d'edifici: casa, pis.
- Nombre d'habitacions, cuina, bany, rebost, pati, llum, aigua, calefacció.
- Descripció del carrer on era la casa o el pis.

Relacions amb els pares i la família

- Familiars que vivien a casa seva.
- Relacions amb els pares. El paper del pare i el de la mare.
- Relacions amb els avis, germans, etc.

Jocs i temps lliure

- Amics i amigues.
- Relacions entre nois i noies.
- Jocs de nois i noies.
- Joguines.
- Regals d'aniversari, Nadal, Reis o altres festes.

Alimentació

- Aliments més habituals (esmorzar, dinar i sopar).
- Alimentació dels dies de festa.
- On es compraven o s'obtenien els aliments.

Roba

- On es comprava o qui la feia.
- Descripció de la roba i el calçat.
- D'estrena o heretada.
- Roba dels dies de festa.
- Qui i com es rentava la roba.

Escola

- Instal·lacions de l'escola (edifici, nombre de plantes i aules, pati, lavabos, biblioteca, calefacció a l'hivern, etc.).
- Mestres que recorda (com ensenyaven, si els castigaven i quins càstigs posaven).
- Llengua utilitzada a l'aula, al pati, a les relacions entre companys...
- Relacions del professorat amb els alumnes i les famílies.
- Indumentària dels alumnes i els professors a l'escola.
- Com estaven distribuïts a l'escola (nens i nenes junts o separats, per ordre de llista o de comportament, tots els cursos a la mateixa aula o aules diferenciades per cada curs).
- Llibres i material d'escola.
- Assignatures que estudiaven: diferències entre nens i nenes.
- Relacions amb els companys i companyes (comportament a l'aula, al pati).
- Horari a l'escola (matí, matí i tarda, nit. Nombre d'hores).
- Com aprenien la religió (a l'escola, a catequesi).
- Festes que se celebraven a l'escola i com se celebraven.
- Escoles públiques, religioses i internats.

Treball

- Activitat laboral dels pares i germans (descripció, hores diàries i dies de la setmana que es treballaven. Sous i poder adquisitiu).
- Condicions de seguretat i higiene al treball.
- Formes de protesta per millorar les condicions de treball i els sous.
- Edat en què va començar a treballar l'entrevistat/ada.
- Treball que feia.

Emigració

Antecedents

- Treball (tipus de treball, jornada laboral, poder adquisitiu dels salaris, condicions de treball, relació amb els companys i companyes, conflictes laborals).
- Vida familiar.
- Xarxes socials i culturals al lloc d'origen.

La decisió de migrar

- Motius (laborals, familiars, polítics).
- Factors que van desencadenar la presa de la decisió de migrar.
- Factors que van ajudar a decidir el lloc de destinació.
- Expectatives.
- Origen dels recursos econòmics necessaris per finançar la migració.

El viatge

- Mitjà de transport i despesa aproximada.
- Descripció del viatge.
- Vivència personal del viatge.

Arribada al lloc de destí

- Lloc on va dormir les primeres nits.
- Acollida (familiar, veïnal, «compadrazgo»).
- La primera feina. Salari en comparació amb el del lloc d'origen.
- L'habitatge. Descripció. Canvis.
- Vivència personal.

Treball

- Trajectòria laboral.
- Condicions laborals.
- Relacions amb els companys i els caps.
- Militància sindical. Participació en reivindicacions laborals.

Procés d'adaptació

- Relacions de veïnatge.
- Xarxes socials i culturals.
- Relació amb Catalunya: llengua, cultura, costums.
- Participació en associacions, moviments, lluites.

Valoració del procés

- Trajectòria personal i familiar.
- Trajectòria laboral i de condicions de vida.
- Canvis en la identitat personal.

Vida quotidiana durant el franquisme

Records sobre la Segona República i la Guerra Civil

- Opció política dels familiars i la persona entrevistada.
- Vida de la família durant la Guerra Civil.
- Repressió política (detencions, presó, exili).
- Repressió econòmica.

La postguerra

- Situació de la família a la postguerra.
- Treball, sous i preus.
- L'encariment i manca d'aliments. Les cartilles de racionament, el mercat negre i l'estraperlo.
- La repressió política (empresonament, detencions...).
- La repressió econòmica (atur, tipus de treball accessibles en funció de la ideologia de la família).
- La por a la repressió i com condicionava la vida familiar.
- La vida a l'exili.
- La vida a la presó.

La religió catòlica i la seva influència en la vida quotidiana

- Les celebracions tradicionals (bateig, comunió, casament religiós).
- Les celebracions religioses durant l'any (processons, Nadal, missa dominical).
- L'obligatorietat en el seguiment dels ritus religiosos.
- Paper de la religió a l'escola i a la família.
- Relació entre religió i moral (censures, prohibicions).
- Relació entre l'Església i el poder local.
- Els costums dels no creients.

Lleure, costums i valors

- Activitats familiars (en relació amb el nivell socioeconòmic i els valors familiars).
- Activitats dels nens i dels joves.
- Activitats mal vistes.
- Ràdio, tocadiscs, televisió, cinema.
- Excursions, esports, viatges.
- Vida associativa.

El servei militar dels nois / El servei social de les noies

- Obligacions, prestacions, serveis, instrucció militar i política.
- Campaments, casernes.
- Activitats femenines.

Lluites i moviments veïnals

- Els governs locals durant el franquisme i la seva gestió.
- Situació i necessitats d'infraestructures als barris.
- Tipus d'associacions en què va participar.
- Reivindicacions i mètodes de lluita.
- Millores aconseguides.

La vida quotidiana dels antifranquistes

- Participació en organitzacions obreres d'oposició al franquisme.

- Participació en organitzacions estudiantils d'oposició al franquisme.
- La por al compromís polític i a la participació activa en els moviments d'oposició al règim.
- Relacions entre vida quotidiana (estudis, treball) i lluita (viure en la semiclandestinitat).
- La repressió.

4. Apunts sobre el franquisme

Les continuïtats

La dictadura imposada per Francisco Franco sorgí de la Guerra Civil iniciada per la sublevació dels militars contra la Segona República. Per això l'exèrcit va ser un dels pilars del règim i la seva influència política es traduí en la imposició a la societat dels seus valors, l'autoritarisme i el respecte a la jerarquia. El servei militar obligatori va ser una eina important d'alliçament patriòtic per als joves.

F. Franco es proclamà «Caudillo de España y Generalísimo de los Ejércitos» i desplegà una intensa activitat destinada a consolidar el seu poder personal fins a la seva mort. Durant el franquisme no hi havia llibertats, no es respectaven els drets humans i no es podia opinar sobre temes polítics. No hi havia pluralitat de partits ni sindicats ni hi havia eleccions lliures. S'imposà una estructura participativa a partir del partit únic, la FET i les JONS; l'organització política oficial, el «Movimiento Nacional» i l'única organització sindical, l'OSE.

El règim es caracteritzà pel seu anticomunisme i antiliberalisme i es definí com una «democràcia orgànica», inspirada en els principis del nacional-sindicalisme, amb un fort corporativisme.

Entre 1936 i 1945 es forjà una litúrgia política amb el culte als líders (José Antonio Primo de Rivera, F. Franco, els «Caídos por Dios y por España») i als símbols (jou i fletxes, cant del «Cara al Sol», camises blaves, boines vermelles) i s'intensificà la pressió per incloure la major part de la població a les organitzacions falangistes (SEU, «Frente de Juventudes»). La «Sección femenina» controlà l'organització del «Servicio social de la Mujer» i l'«Auxilio Social» portà a terme durant els anys 40 tasques de beneficència tot exercint a canvi una forta tasca d'adoctrinament entre els vençuts.

Els informatius de Ràdio Nacional i el NO-DO serviren per a la propaganda política i, quan va començar a emetre's la televisió, l'únic canal existent estava molt controlat per les autoritats.

Si bé la salutació amb el braç enlairat va deixar de ser obligatòria el 1945, el control monolític de la participació política per les organitzacions del «Movimiento» i l'exteriorització dels símbols van mantenir-se fins a la fi del règim.

La repressió va ser una constant al llarg dels anys. El règim va perseguir tots els que no compartien les seves idees i molts van marxar a l'exili o foren tancats a les presons o condemnats a mort. Fins a l'any 1948 es man-

tingué l'estat de guerra. Els delictes polítics van ser jutjats per tribunals militars i per Tribunals especials previstos per les lleis de «Responsabilidades Políticas» i de «Represión de la Masonería y el Comunismo» i, anys més tard, l'oposició va ser condemnada pel «Tribunal de Orden Público» (TOP). La persecució anà adreçada inicialment als militants i simpatitzants dels partits i sindicats de l'etapa republicana (republicans, comunistes, anarquistes, socialistes i nacionalistes), però més endavant foren també els moviments socials protagonitzats per una segona generació que ja no havia viscut la guerra els que van estar en el punt de mira del règim. Milers de persones van ser torturades. Les penes de mort s'aplicaren intensament a la immediata postguerra, però mesos abans de la mort de F. Franco, encara s'aplicà el garrot en diversos ajusticiaments.

El catolicisme va ser un dels components del patriotisme del règim, que tenia com un dels seus lemes «Por el Imperio hacia Dios». Aquesta influència va condicionar la vida ciutadana i personal.

El suport de l'Església al règim franquista derivà en una ideologia d'exaltació del nacionalisme espanyol vinculat a la defensa del catolicisme, el nacionalcatolicisme. A la pràctica suposà un fort control social exercit per l'Església, que regulava la censura dels mitjans de comunicació i dels productes culturals, el manteniment de codis de moral sexual arcaics i la subordinació de les dones en el seu comportament en els espais públics.

Les festes religioses se celebraven amb molta solemnitat amb processons, l'assistència a la missa dels diumenges era quasi obligada i tothom es va haver de batejar i casar per l'Església. Es feien actes de pietat massius com els «Ejercicios espirituales», la «Santa Misión» o el Congrés Eucarístic de 1952.

El franquisme considerà la família una de institucions en què descansava la representació corporativa del «Nuevo estado». Per això va divulgar un model influït pel catolicisme i estimulà amb petites ajudes les famílies nombroses i atorgà premis a la natalitat.

Les parelles havien de durar per sempre, no hi havia divorci. Dins el matrimoni hi havia una separació de funcions, el marit es guanyava la vida i la dona tenia cura de la llar i dels fills. Dones i nens estaven sotmesos a l'autoritat masculina i devien obediència al marit i pare.

El nacionalisme i l'imperialisme foren uns altres fonaments ideològics del discurs franquista. La creença en la superioritat d'Espanya sobre altres països, encara que fossin més avançats, provocà una exaltació dels trets de folklorisme i casticisme. L'endarreriment econòmic mantingué molt arrelats costums ancestrals, fins que la modernització econòmica i la influència de la ràdio, el cinema i el turisme començaren a debilitar el pes de la tradició.

La idea d'Espanya com una «unidad de destino en lo universal» s'explicà mitjançant una determinada interpretació de la història. S'enaltí la unifica-

ció política i religiosa dels Reis Catòlics; el passat imperial i catòlic dels Àustria i l'evangelització d'Amèrica. El paper històric de Castella va ser sobrevalorat i s'imposà una rígida centralització i una forta castellanització cultural.

Les institucions autònomes van ser suprimides, l'ús oficial de la llengua catalana i l'exhibició de la senyera van ser prohibits i Lluís Companys, últim president de la Generalitat, va ser afusellat al castell de Montjuïc. L'ensenyament en català va ser prohibit i la cultura catalana entrà en una etapa de resistència.

L'escola va ser un espai important d'adoctrinament. Les aules tenien la funció d'educar en la moral catòlica i els principis del «Movimiento Nacional». Per evitar pecats, els nens i les nenes anaven separats, tots estudiaven la «Formación del espíritu nacional» i les nenes les «Enseñanzas del hogar». Les classes eren nombroses i els càstigs eren freqüents. Es resava molt i s'estudiaven matèries elementals. Molts infants començaven a treballar des dels 10 anys, però a partir dels anys 70 s'establí l'ensenyament obligatori fins als catorze anys.

Els canvis

Primera etapa: 1939-1945

Durant els primers anys el franquisme es va assemblar molt als altres feixismes europeus. F. Franco s'hi va alinear durant la Segona Guerra Mundial i obligà tothom a seguir les directrius de Falange.

Tothom va ser depurat per les seves actituds polítiques anteriors i per no ser considerat «desafecto» al règim s'havien de buscar avals de Falange, la Guàrdia Civil i les autoritats eclesiàstiques. Moltes persones van perdre el lloc de treball o van haver de canviar de lloc de residència i d'altres foren empresonades o condemnades a mort.

Els governs de F. Franco apostaren per una política autàrquica, influïts pels models feixistes i condicionats per les circumstàncies de la política exterior. La gent va viure amb molta penúria, perquè l'economia estava malmesa a causa de la Guerra Civil i la Guerra Mundial en curs. Hi havia sovint restriccions d'electricitat, la gent s'havia de proveir d'aliments amb les cartilles de racionament i la seva insuficiència desenvolupà el mercat negre. L'estraperlo generà noves fortunes.

Segona etapa: 1945-1959

A la fi de la Guerra Mundial, els aliats vencedors contra el feixisme van distanciar-se del franquisme, que quedà sotmès a l'aïllament internacional. El

règim intentà acomodar-se a la nova situació internacional i per homologar-se amb les democràcies, Espanya es convertí en un regne. Juan Carlos de Borbón va venir a estudiar sota la tutela de F. Franco, mentre el seu pare restava a l'exili. Les lleis importants s'havien de consultar en referèndums. A partir dels anys 50, l'Estat espanyol entrà en els organismes internacionals (ONU, UNESCO, FMI) amb el suport dels Estats Units, que van veure en F. Franco un ajut contra el comunisme en el marc de la guerra freda, que enfrontava les dues grans potències (EUA-URSS).

En aquests anys la gent senzilla continuava vivint amb dificultats perquè l'economia estava endarrerida, els sous eren baixos i la gent havia de treballar moltes hores i els salaris familiars es complementaven amb el treball de dones i nens. 2.000.000 d'espanyols van marxar a treballar cap a Europa. El model autàrquic s'estava esgotant.

La lluita de guerrilles contra el franquisme empresa pels maquis no va tenir èxit i l'oposició tenia molt poca força, actuava en la clandestinitat i no sempre podia defugir la repressió. Hi havia poca protesta contra el règim. Van ser excepcionals les vagues com les de tramvies de 1951 i 1957 a Barcelona.

Tercera etapa: 1959-1973

La presència de ministres de l'Opus Dei als governs impulsà el desenvolupament econòmic i potencià la industrialització i els serveis. La marginació de l'Estat espanyol del procés de construcció europea (Tractat de Roma, 1957) no va impedir la millora de l'economia facilitada per l'arribada de capitals estrangers, la remesa de diners dels emigrants i els beneficis del turisme.

El poder adquisitiu de la població augmentà i la venda a terminis amb lletres permeté començar a incorporar les novetats de la societat de consum (habitatges, electrodomèstics, motos, Seat 600).

Les diferències entre regions impulsaren l'emigració de zones agrícoles a zones industrials i del camp a les ciutats. L'augment del nivell de vida es va fer a canvi de llargues jornades, hores extres i pluriocupació. Per millorar les condicions laborals, els obrers aprofitaren l'escàs marge d'actuació que els donava la llei de Convenis Col·lectius de 1958 per forçar les negociacions amb els empresaris encara en el marc del Sindicat Vertical.

Malgrat aquests canvis, el règim continuava sent una dictadura i obrers i estudiants protestaven en contra de la manca de llibertats. Els treballadors s'organitzaren clandestinament en les Comissions Obreres (CCOO) a partir de delegats lliurement escollits i feren vagues per reclamar millors salaris i condicions de treball. Els estudiants també fundaren a Barcelona un sindicat democràtic (SDEUB). La celebració del Concili Vaticà II impulsà actituds crítiques amb el règim de sectors catòlics que participaren activament en les protestes obreres i universitàries.

Les deficiències dels barris perifèrics de les ciutats on s'allotjaren els immigrants procedents d'altres regions impulsaren l'organització d'associacions de veïns, que posaven de manifest la manca d'acció social dels ajuntaments no democràtics.

Les exigències socials de modernització tingueren una certa satisfacció amb la Llei de Premsa de 1966, que modificà l'aplicació de la censura i possibilità un major nombre de publicacions.

El catalanisme es manifestà a partir d'actes d'afirmació pública com els fets del Palau de la Música l'any 1960 i, a partir dels anys 60, la cultura catalana va començar de tenir presència pública amb l'augment de l'activitat editorial i la incorporació de la Nova Cançó als mitjans de comunicació de masses. L'augment de les activitats dels grups polítics d'oposició, sobretot nacionalistes i comunistes, comportà un augment de la repressió amb condemnes exemplars, incloses noves penes de mort, però la nova dinàmica social impulsà amplis moviments de solidaritat amb els represaliats. L'Assemblea de Catalunya (1971) va ser un moviment unitari dels partits de l'oposició catalana, que reclamaven llibertat, amnistia i autonomia.

Quarta etapa: 1973-1978

La crisi del petroli va frenar el creixement econòmic alhora que augmentava la conflictivitat social (vagues, conflictes estudiantils, associacions de veïns). L'assassinat de l'almirall Carrero Blanco per ETA pocs mesos després que F. Franco li cedís una petita part del seu poder contribuï a desmantellar el règim, erosionat pels moviments d'oposició. Els partits polítics, encara clandestins, estaven units en la lluita contra el franquisme i la reclamació de llibertats democràtiques, però es diferenciaven a l'hora de plantejar alternatives al règim.

A la mort del dictador, pel novembre de 1975, Juan Carlos de Borbón jurà el càrrec de cap de l'Estat i donà continuïtat a un govern dispost a fer molt poques reformes, però els mateixos polítics franquistes estaven dividits entre partidaris i contraris als canvis (aperturistes i búnker). En aquest context la pressió de les vagues, manifestacions obreres i estudiantils i protestes veïnals obligà els polítics del règim a anar més enllà del que es pretenia inicialment. Pel novembre de 1976 les Corts franquistes van aprovar la «Ley para la Reforma Política», que donà pas a la legalització dels partits polítics i a la convocatòria d'eleccions pel juny de 1977.

Les noves Corts elegides democràticament van redactar la Constitució de 1978, que confirmava el rei Juan Carlos de Borbón com a cap de l'Estat espanyol. La nova Constitució donà pas al restabliment de la Generalitat de Catalunya i a la redacció de l'Estatut d'autonomia de 1979.

5. Cronologia

Espanya - Catalunya

- 1939** Abril: fi oficial de la Guerra Civil. Dictadura de F. Franco. Lleis de «Responsabilidades Políticas» i de «Represión de la Masonería y el Comunismo».
- 1940** Entrevista Franco-Hitler a Hendaia. Fundació del SEU i l'OSE. Mort de Lluís Companys.
- 1941** La División Azul marxa a lluitar a Rússia.
- 1943** Cartilles de racionament. Primera projecció del NO-DO.
- 1944** Entrada dels maquis per la Vall d'Aran.
- 1945** «Fuero de los Españoles». Llei de «Referendum Nacional».
- 1946** L'ONU condemna el règim de Franco.
- 1947** Llei de «Sucesión en la Jefatura del Estado». Referèndum.
- 1948** Franco i Joan de Borbó acorden que Joan Carles sèduqui a Espanya.
- 1950** L'ONU suspèn les sancions contra Espanya.
- 1951** Vaga de tramvies a Barcelona. Vagues al País Basc.
- 1952** Fi del racionament. Congrés Eucarístic de Barcelona.

Món

- 1939** Pacte germano-soviètic. Setembre: invasió de Polònia. Inici de la Segona Guerra Mundial. Invasió de Dinamarca, Noruega, Holanda, Bèlgica.
- 1940** Ocupació i partició de França.
- 1941** Invasió alemanya de l'URSS. Desembre: Atac japonès a Pearl Harbour.
- 1942** Els EUA entren en guerra.
- 1943** Stalingrad. Desembarcament aliat a Sicília.
- 1944** Desembarcament aliat a Normandia. Creació del FMI. Vot femení a França.
- 1945** Fi del III Reich. Bombes atòmiques a Hiroshima i Nagasaki. Fundació de l'ONU. Independència de Vietnam. Vot femení a Itàlia.
- 1946** Comença la guerra d'Indoxina.
- 1947** Pla Marshall. Independència de l'Índia i el Pakistan, d'Indonèsia i Birmània.
- 1948** Assassinat de Gandhi. Fundació de l'Estat d'Israel. Inicis d'apartheid a Sud-àfrica. Vot femení a Bèlgica.
- 1949** Fundació de l'OTAN. Divisió d'Alemanya (RDA, RFA). República popular xina. Mao Zedong.
- 1950** Inici de la guerra de Corea.
- 1951** Fundació de la CECA.
- 1952** Eisenhower, president dels EUA.

Espanya - Catalunya

- 1953** Concordat entre Espanya i la Santa Seu. Pactes militars amb els EUA.
- 1955** Espanya ingressa a l'ONU.
- 1956** Incidents a la Universitat de Madrid. Primera emissió de TVE.
- 1957** Guerra d'Ifni. Vaga de tramvies a Barcelona. Primers SEAT 600.
- 1958** Entrada al FMI. Llei de «Convenios colectivos». Llei de «Principios del Movimiento Nacional».
- 1959** Pla d'estabilització econòmica. Llei de «Orden Público».
- 1960** Mort de Quico Sabater, un dels últims maquis. Campanya contra el director de *La Vanguardia*. Fets del Palau de la Música a Barcelona.
- 1963** Afusellament de J. Grimau, creació del TOP.
- 1964** Fundació de les primeres CCOO.
- 1966** Referèndum per ratificar la llei «Orgánica del Estado». Llei de «Prensa».
Tele-Estel, primer setmanari en català des de 1939.
Creació del SDEUB.
- 1967** Llei de «Representación familiar».

Món

- 1953** Mort de Stalin. Fundació IBM.
- 1954** Fi de la guerra d'Indoxina: divisió del Vietnam.
- 1955** Pacte de Varsòvia.
Conferència de Bandung.
- 1956** XX Congrés del PCUS. Desestalinització.
Independència de Marroc i Tunísia.
Intervenció americana a Vietnam. Intervenció soviètica a Hongria.
- 1957** Tractat de Roma, inici de la CEE. Llançament de l'Sputnik.
- 1959** Revolució cubana: Fidel Castro.
- 1960** Independència del Congo i de 15 països africans més.
Distanciament Xina - URSS.
- 1961** Construcció del mur de Berlín.
- 1962** Independència d'Algèria. Concili Vaticà II, presidit per Joan XXIII.
Crisi dels míssils (EUA - Cuba).
- 1963** Assassinat de J. F. Kennedy.
- 1964** Fundació de l'OLP.
Lleis antisegregació racial als EUA.
- 1967** Guerra dels sis dies (Egipte - Israel). Mort del Che Guevara.
- 1968** Invasió de Txecoslovàquia per tropes del Pacte de Varsòvia.
Revoltes estudiantils. Assassinat de M. L. King.

Espanya - Catalunya

- 1969** Juan Carlos de Borbón proclamat successor de F. Franco.
- 1970** Consell de guerra a Burgos.
- 1971** Creació de l'Assemblea de Catalunya. «Ley general de Educación».
- 1973** Carrero Blanco, cap de govern, assassinat per ETA. Procés 1001, contra militants de CC00.
- 1974** Pena de mort per a Salvador Puig Antich. Vaga general al Baix Llobregat.
- 1975** Penes de mort (ETA, FRAP). Congrés de Cultura Catalana. Crisi del Sahara (Marxa Verda). Mort de Franco. Juan Carlos I, rei d'Espanya. Consell de Forces polítiques de Catalunya.
- 1976** Vagues generals al Baix Llobregat i al Vallès. Vaga general a Vitòria. Manifestacions a Barcelona reclamant llibertat, amnistia i autonomia. Llei de Reforma política, aprovada per referèndum. Celebració tolerada de l'11 de setembre a Sant Boi de Llobregat.
- 1977** Legalització de partits i sindicats, eleccions constituents. Restabliment de la Generalitat i retorn del president Josep Tarradellas.
- 1978** Aprovació de la Constitució espanyola.
- 1979** Aprovació de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya.

Món

- 1969** Neil Armstrong trepitja la Lluna.
- 1970** Victòria electoral socialista a Xile: Salvador Allende.
- 1971** Vot femení a Suïssa.
- 1972** Atac terrorista palestí als Jocs Olímpics de Munich.
- 1973** Cop d'estat a Xile (Pinochet). Guerra arabo-israeliana. Crisi del petroli.
- 1974** Revolució dels clavells a Portugal: fi de la dictadura. Dimissió de Nixon, president dels EUA (escàndol Watergate).
- 1975** Fi de la guerra de Vietnam. Independència d'Angola i Moçambic. Fundació de Microsoft.
- 1976** Cop d'estat militar a Argentina (Videla). Mort de Mao Zedong. Unificació de Vietnam.
- 1978** Segrest d'Aldo Moro per les Brigades Rojes a Itàlia.
- 1979** Revolució islàmica a Iran (Jomeini) i invasió soviètica d'Afganistan.

6. Bibliografia de consulta

- ABELLA, Rafael. *La vida cotidiana bajo el régimen de Franco*. Madrid: Temas de Hoy, 1996.
- ARMENGOU, Montserrat; VINYES, Ricard; BELIS, Ricard. *Els nens perduts del franquisme*. Barcelona: Proa, 2002.
- BATISTA, Antoni. *La Brigada Social*. Barcelona: Empúries, 1995.
- BENET, Josep. *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- CASANOVA, Julián. *La Iglesia de Franco*. Barcelona: Crítica, 2001.
- CASANOVA, Julián (coord.). *Morir, matar, sobreviure. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica, 2002.
- CEFID. *Catalunya durant el franquisme. Diccionari*. Vic: Eumo Editorial, 2006.
- COLL, Maria; PUIG, Josep. *La vaga d'usuaris de tramvies de Barcelona de 1957*. Vic: Eumo Editorial, 2008.
- CUEVAS, Tomasa. *Mujeres de las cárceles franquistas*. Madrid: Casa del Campo, 1980.
- DOMÈNEC, Xavier. «El problema de la conflictividad bajo el franquismo: saliendo del paradigma». *Historia social* [València], núm. 42 (2002), p. 123-143.
- DOMINGO, Maria del Carmen. *Coser y cantar*. Barcelona: Lumen, 2007.
- FONTANA, Josep (ed.). *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica, 1986.
- Historia Social* [València], núm. 30 (1998). Monogràfic: *Franquisme*.
- JULIÀ, Santos (coord.). *Víctimas de la guerra civil*. Madrid: Temas de Hoy, 1999.
- JULIÀ, Santos (dir.). *Memoria de la guerra y del franquismo*. Madrid: Taurus, 2006.
- MARÍN, Martí. *D'immigrants a ciutadans. La immigració a Catalunya del franquisme a la recuperació de la democràcia*. Barcelona: Diputació de Barcelona: Ajuntament de Sant Adrià del Besòs: Museu d'Història de la Immigració a Catalunya: Caja Madrid, 2004.
- MARÍN, Martí. «Dossier: Immigració a Catalunya. Els anys del franquisme». *L'Avenç*, núm. 298 (2005).
- MARÍN, Martí. *Història del franquisme a Catalunya*. Vic: Eumo Editorial; Lleida: Pagès Editors, 2006.
- MARTÍN, Carmen. *Usos amorosos de la postguerra española*. Barcelona: Anagrama, 1987.
- MIR, Conxita (ed.). «Dossier: La represión bajo el franquismo». *Ayer*, núm. 43 (2001).
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere. *Catalunya durant el franquisme*. Barcelona: Empúries, 1999.

- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere. *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*. 2a ed. Vic: Eumo Editorial, 2003.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (ed.). *La transición treinta años después. De la dictadura a la instauración y consolidación de la democracia*. Barcelona: Península, 2006.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere; SALA, Margalida; SOBREQÜÉS, Jaume (ed.). *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, 2003.
- NICOLÁS, Encarna. *La libertad encadenada. España en la dictadura franquista 1939-1975*. Madrid: Alianza Editorial, 2005.
- PRESTON, Paul. *Franco «Caudillo de España»*. Madrid: Grijalbo, 1994.
- PRESTON, Paul. *Palomas de Guerra*. Barcelona: Mondadori, 2002.
- RAMOS, Gemma. «Tranvías y conflictividad social en Barcelona (marzo 1951): actitudes políticas y sociales de una huelga mítica». *Historia Contemporánea*, núm. 5 (1991).
- RIQUER, Borja de; CULLA, Joan Baptista. *El Franquisme i la transició democràtica, 1939-1988*. Dins: Pierre VILAR (dir.). *Història de Catalunya*. Vol. VII. Barcelona: Edicions 62, 1989.
- SARTORIUS, Nicolás; ALFAYA, Javier. *La memoria insumisa. Sobre la dictadura de Franco*. Madrid: Espasa Calpe, 1999.
- SABÍN, José Manuel. *La dictadura franquista (1936-1975). Textos y documentos*. Madrid: Akal, 1997.
- SUDRIÀ, Carles (dir.). *Segle XX. Una societat plenament industrial*. Dins: Jordi NADAL (dir.); Francesc CABANA (coord.). *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Vol. 4. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988.
- SUDRIÀ, Carles (dir.). *Segle XX. Població, agricultura i energia*. Dins: Jordi NADAL (dir.); Francesc CABANA (coord.). *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Vol. 5. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1988.
- SUDRIÀ, Carles (dir.). *Segle XX. Indústria, finances i turisme*. Dins: Jordi NADAL (dir.); Francesc CABANA (coord.). *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Vol. 6. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989.
- THOMAS, Joan Maria. *La Falange de Franco. El proyecto fascista del régimen*. Barcelona: Plaza Janés, 2001.
- TUSELL, Javier. *Dictadura franquista y democracia, 1939-2004*. Barcelona: Crítica, 2005.
- VINYES, Ricard. *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Madrid: Temas de Hoy, 2002.
- YSÀS, Pere. *Disidencia y subversión. La Lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica, 2004.

Narrativa

- ALDECOA, Josefina. *Historia de una maestra*. Madrid: Alfaguara, 2006.
- ATXAGA, Bernardo. *El hijo del acordeonista*. Madrid: Alfaguara, 2004.
- BARBAL, Maria. *Pedra de Tartera*. Barcelona: La Magrana, 1985.

- BERENGUEL, Xavier. *Els fugitius*. Barcelona: Barcanova, 1990.
- CABRÉ, Jaume. *Les veus del Pamano*. Barcelona: Proa, 2004.
- CERCAS, Javier. *Soldados de Salamina*. Barcelona: Tusquets, 2001.
- CHACÓN, Dulce. *La voz dormida*. Madrid: Alfaguara, 2002.
- CHIRBES, Rafael. *La buena letra*. Barcelona: Anagrama, 1992.
- CHIRBES, Rafael. *La larga marcha*. Barcelona: Anagrama, 1996.
- DE JÒDAR, Julià. *El metall impur*. Barcelona: Proa, 2006.
- DEL CASTILLO, Michel. *Tanguy*. Andorra la Vella: Límits, 1994.
- DIVERSOS AUTORS. *Contes de Guerra i Revolució*. Barcelona: Laia, 1982. 2 v.
- GRANDES, Almudena. *El corazón helado*. Barcelona: Tusquets, 2007.
- GREENE, Graham. *El agente confidencial*. Madrid: Alianza Editorial, 1995.
- HEMINGWAY, Ernest. *Por quien doblan las campanas*. Barcelona: Planeta, 1999.
- JULIÀ, Conxita. *Records de la meva infància. Les passejades amb el pare*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007.
- LAFORET, Carmen. *Nada*. Barcelona: Destino, 1945.
- LEÓN, Maria Teresa. *Una Estrella Roja*. Madrid: Espasa Calpe, 1979.
- LLAMAZARES, Julio. *Luna de lobos*. Barcelona: Seix Barral, 1985.
- LONGARES, Manuel. *Romanticismo*. Madrid: Punto de Lectura, 2001.
- MARSÉ, Juan. *Si te dicen que caí*. Barcelona: Seix Barral, 1976.
- MARTÍN SANTOS, Luis. *Tiempo de silencio*. Barcelona: Seix Barral, 1961.
- MARTÍNEZ DE PISON, Ignacio. *Enterrar a los muertos*. Barcelona: Seix Barral, 2005.
- MÈNDEZ, Alberto. *Los girasoles ciegos*. Barcelona: Anagrama, 2004.
- MORA, Víctor. *Els plàtans de Barcelona*. Barcelona: Laia, 1972.
- PÀMIÉS, Teresa. *Quan érem capitans*. Barcelona: DOPESA, 1974.
- PÀMIÉS, Teresa. *Dona de pres*. Barcelona: Proa, 1975.
- PÀMIÉS, Teresa. *Amor clandestí*. Barcelona: Galba, 1976.
- PINILLA, Ramiro. *La Higuera*. Barcelona: Tusquets, 2006.
- PRADO, Benjamín. *Mala gente que camina*. Madrid: Alfaguara, 2006.
- RIVAS, Manuel. *El lápiz del carpintero*. Madrid: Alfaguara, 1998.
- RIVEROLA, Emma. *Cartas desde la ausencia*. Barcelona: Edicions 62, 1977.
- RODOREDA, Mercè. *La Plaça del Diamant*. Barcelona: Club Editor, 1962.
- ROIG, Montserrat. *El temps de les cireres*. Barcelona: Edicions 62, 1977.
- ROSA, Isaac. *El vano ayer*. Barcelona: Seix Barral, 2004.
- SALES, Joan. *Incerta Glòria*. Barcelona: Edicions 62, 1996.
- SENDER, Ramon J. *Réquiem por un campesino español*. Barcelona: Planeta, 1987.
- SIERRA, Jordi. *Quatre dies de gener*. Barcelona: Mondadori, 2008.
- SORRIBAS, Sebastià. *El barri Xino, una crònica de postguerra*. Barcelona: Base, 2008.
- TEIXIDOR, Emili. *El llibre de les mosques*. Barcelona: Proa, 2000.
- TEIXIDOR, Emili. *Pa negre*. Barcelona: Columna, 2004.
- VÁZQUEZ MONTALBAN, Manuel. *El pianista*. Barcelona: Seix Barral, 1985.

VÁZQUEZ RIAL, Horacio. *El soldado de porcelana*. Madrid: Ediciones B. Grupo Z, 1997.

VERGÉS, Oriol. *Viure i morir sota les bombes*. Barcelona: Les Arrels, 1998.

VINYES, Ricard. *El soldat de Pandora. Una biografia del segle XX*. Barcelona: Proa, 1998.

ZÚÑIGA, Juan Eduardo. *Largo Noviembre en Madrid*. Madrid: Alfaguara, 1980.

